

Srbi i federalizacija Jugoslavije

Srpsko-hrvatski sukob u emigraciji

Mada razjedinjeni, srpski krugovi u emigraciji imali su prednost u odnosu na hrvatske i brojnošću i, pre svega, uticajem koji se ispoljavao time što su predsednici vlada, do Šubašića 1944, bili Srbi - Dušan Simović, Slobodan Jovanović, Miloš Trifunović i Božidar Purić. Srbi su u emigraciji imali kralja i dvorsku svitu, veći broj ministara i vođa političkih stranaka, uključujući i Srbe iz „preka”. Političari srpskog porekla poistovećivali su se sa 27. martom kao narodnom revolucijom, kojom su pre drugih stali na stranu saveznika, uživali gostoprimstvo Britanaca, dobili svoje oružane snage u licu „Jugoslovenske vojske u otadžbini”. Predavali su zaboravu aprilski rat sa bezuslovnom kapitulacijom i katastrofalnim slomom, što je srušilo očekivanja Britanaca da odlože poraz Grčke i gubitak „južnog Denkerka”. Događaje od 27. marta srpski političari posmatrali su u kontinuitetu kao konstantu srpske istorije. Linija se vukla od aneksione krize 1908, preko balkanskih ratova, prvog svetskog rata, otpora 1941. i pokreta Draže Mihailovića. U velikim krizama Srbi su bili onaj vodeći činilac, oduvek na pravoj istorijskoj strani, što se po drugi put u ovom veku za Hrvate nije moglo reći. Iako je Mihailović izbio na istorijsku scenu neočekivano za Vladu i Britance, prihvaćen je kao najveći adut srpskog građanstva u budućem raspletu, jer je potvrđivao mit o nepobedivosti srpskog naroda aktivnim nastavljanjem otpora pod zastavom Kraljevine Jugoslavije u frontu saveznika, a na drugoj strani javljao kao faktor reda koji će onemogućiti bilo kakav prevrat i ugrožavanje od strane novih socijalnih pokreta koji bi mogli iskoristiti rat u svoje subverzivne svrhe, pri čemu se najpre mislilo na komuniste.

Celokupno predratno nasleđe nacionalnog nepoverenja političari su preneli i u inostranstvo, sada međutim opterećeno novim sukobima u zemlji koji su se drastično odražavali u Londonu, u Vladi i među iseljeništvom. Pitanja su izazivala jedna druga: ko je kriv? čije su greške? kako se osigurati u budućnosti? kako sprečiti Hrvate da internacionalizuju problem i otvore hrvatsko pitanje za vreme rata? kako onemogućiti Srbe da Hrvatima nametnu hipoteku za ustaške zločine? Učešće hrvatskih ministara u vladi i stvaranje kulta Mačeka kao žrtve, mučenika, vođe hrvatskog naroda, Jugoslovena, imalo je za

cilj da se održi i spasi jugoslovensko rešenje, jer se Jugoslavija kao međunarodni subjekt nalazila na strani antifašističkih sila. Britanska arbitraža nad kraljevskom vladom u permanentnom srpsko-hrvatskom nacionalnom nadmetanju vodila je računa o održanju jugoslovenskog okvira, ali se britanski zvaničnici nisu mnogo uzbuđivali oko toga kako će se „ispuniti“ taj okvir. Za hrvatske političare bilo je bitno da se izbegne situacija 1918. godine, kada su Srbi u svakom pogledu bili nadmoćniji: vojno, politički i moralno, sa stanovišta međunarodnog statusa Srbije. Srpski politički činioци u emigraciji poštovali su sporazum iz 1939. godine o stvaranju Banovine, iako nisu bili raspoloženi da ga u ratu potvrđuju ili dopunjuju, pogotovu ne u smislu hrvatskih zahteva za dobijanjem Bosne i Bačke, te sticanja oružanih snaga u skladu sa starim Mačekomovim zahtevom „svoja puška na svom ramenu“.

Srpska politička pozicija u inostranstvu bila je povoljnija i po prevazi u diplomatskom aparatu, a pogotovu forsiranjem Mihailovića kao legendarnog vođe gerile i komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini.

Hrvatski političari ustručavali su se da napadnu pogrome nad Srbima. Tek je Većeslav Vilder (SDS) februara 1942. preko Radio-Londona oštro napao katolički kler i nadbiskupa Stepinca što se nisu oglasili „ni glasom saučešća“ prilikom krvavih pokolja Srba, pa i pravoslavnih sveštenika. I pod najgorom tiranijom katolička hijerarhija nije smela da oćuti sve stravične zločine, tim pre što su biskupi predstavnici duhovne sile koja uživa imunitet ili na koju nije lako nasrnuti. Oni nisu znali i hteli da budu vođe, apostoli, branioци naroda baš u teškim vremenima kada obični smrtnici gube glave. Da je nadbiskup Stepinac ustao u odbranu zadužio bi, smatrao je Vilder, upravo hrvatski narod. Umesto glasa protesta protiv prekrštavanja, Stepinac je učestvovao na fašističkim paradama. Biskupi su veličali Pavelića, pevali mu ode, a Stepinac je naređivao da se služi „Te Deum“ za poglavnika i dobrobit „nezavisne države Hrvatske“. Pozdravljajući NDH, hijerarhija se svrstavala na stranu nacizma, kao otvorenog neprijatelja hrišćanstva. Nadbiskup nije reagovao ni na progone slovenačkih sveštenika. Vilder je zbog svega toga proglašavao Stepinca za „Pokojnika u svome narodu i svijetu“.^{1^}

Iako slabije zastupljeni u emigraciji, hrvatski predstavnici su znali svoju stvarnu snagu u mogućnostima izazivanja krize države, pasivnog otpora i proceduralne opstrukcije. Iza njih je stajao Vatikan, moćni iseljenički krugovi i uticajne struje britanske politike koje su se aktivno mešale 1918. i u vreme preuređenja država 1939. Hrvatski ministri i političari pretili su da sa Slovencima mogu obrazovati saveznu državu koja se mogla priključiti nekoj (tada nepostojećoj) srednjeevropskoj federaciji, o čijoj se eventualnoj formaciji razmišljalo u katoličkim krugovima u svetu, kao protivteži SSSR-u i Nemačkoj, posle poraza,

¹⁾ Lj. Boban, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Zagreb, 28-9.

uključivanjem Austrije i Mađarske. Ideje o federacijama i unijama nisu bile strane ni britanskoj politici za vreme rata, kao pandan panslovenskim inicijativama SSSR-a.²⁾

Koliki je strah u hrvatskom emigrantskom vrhu postojao od obnavljanja 1918. pokazuje isključivost Bogdana Radice da ne može biti razgovora između Srba i Hrvata sve dok savezničke trupe ne okupiraju razmeđe između Srbije i Hrvatske. Nepoverenje u uzajamnim odnosima, sa strahom od velike Srbije na hrvatskoj strani i suprotnom pretnjom o izdvajanju Hrvatske, odnosno antijugoslovenskom stavu Hrvata, dosegali su grozničave i fobične razmere, koje nisu nastajale apstraktno bez incidentalnih izjava, sumnji, oštih polemičkih varnica, iznošenja predloga i protivpredloga. Bogdan Radica je govorio da Hrvati ne treba da istupe protiv Jugoslavije za vreme rata, ili o njenom odbacivanju kao uslovnoj mogućnosti. „Hoćemo je (Jugoslaviju - B.P.) ali s uvjetima, a ti uvjeti je mogu uvijek razoriti”.³⁾ Slobodan Jovanović je primećivao da se u izjavama hrvatskih članova vlade prenatlažno ističe ideja na štetu jugoslovenske ideje. Boža Maksimović je pisao Grolu oktobra 1941: „Ne da neće Jugoslaviju, nego ne umeju da budu za nju, te izgleda da su protiv nje”. Sava Kosanović je isticao da „Jugoslaviju nije nikad postavljao kao *conditio sine qua non*, nego kao zlo koje se od nevolje trpi”.⁴⁾

Za srpske ministre i stranačke vođe u emigraciji rat sa svojim nedaćama, izbacivanjem stvari iz svojih ležišta, dramtizacijom unutrašnjih zbivanja, ličnom strepnjom za održanje srpskog naroda i jugoslovenske celine, bilo je više nego teško savladivo iskušenje. Zbog događaja koji su se zbili 1941. Jugoslavija kao da je visila o koncu. Političko iskustvo i mudrost upućivali su Vladu ipak da se ona mora održati u srpskom interesu. Samo preko Jugoslavije mogao se okupiti u jednu celinu sav tzv. srpski svet, sve srpske zemlje, uračunavajući i Makedoniju kao „Južnu Srbiju”. Van Jugoslavije, svako oivičavanje tih „srpskih zemalja” moglo je da probudi otpore, stvori nacionalne zapreke, izazove međunarodne faktore. Za život Jugoslavije postojale su povoljne okolnosti međunarodnog karaktera, jer su sve velike sile bile za njenu obnovu. Suprotna Ruzveltova premišljanja bila su privremenog karaktera i vezana za ustrojstvo neke vrste dualnog uređenja sa različitim oblikom vladavine, rezervisanjem za Srbiju monarhističke forme, određene velikim delom srpsko-hrvatskim sukobima među iseljenicima. Odbacivanje unitarističkog koncepta Jugoslavije od vodećih srpskih političara u emigraciji, što je imalo osnov u predratnom pro-

²⁾ Posle konferencije ministara inostranih poslova vodećih sila Ujedinjenih naroda u Moskvi, oktobra 1943, bilo je odjeka u Donjem domu o stvaranju dunavske federacije (od Mađarske, Jugoslavije i drugih), ali je na tome i ostalo. - ASSIP, Londonsko poslanstvo, F-II, Izveštaj B. Jevtića - Ministarstvu inostranih poslova o ekspozeu A. Idna u Donjem domu od 15. novembra 1943. godine. - Ideju su u toku rata podržavali: Vatikan, katolički krugovi u SAD, deo emigracije (mađarske, austrijske, nemačke) u SAD.

³⁾ M. Stefanovski, n.d., 163.

⁴⁾ Isto, 157.

cesu preuređenja sa institucionalnim fragmentom u vidu Banovine Hrvatske, obavezivalo je srpsku politiku da i ona dovrši oblikovanje Srbije u prostoru koji je smatrala svojim vitalnim interesom i tradicionalno priznatim istorijskim i etničkim prostorom, koji je obuhvatao Srbiju, Vojvodinu, Makedoniju, Kosovo i Metohiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu, van Banovine NDH. Iskustvo sa politikom Svetozara Pribićevića iz vremena ujedinjenja i prvih godina zajedničkog života, pre svega prevazilaženjem unitarističke formule i integralnog jugoslovenstva, bilo je već uoči rata strano Srbima. Oživljavao je interes za okretanjem južnim krajevima buduće srpske jedinice, koji su bili zapostavljeni orijentacijom ka jugoslovenskom severozapadu. Ova nova politička strujanja nesumnjivo su vodila računa o vraćanju srpske istorije u korito njenog tradicionalnog kretanja u prošlosti, posebno o činjenici da ti krajevi koji su tek pola veka ili nešto duže bili u sastavu Kraljevine Srbije, odnosno Kraljevine Jugoslavije, to jest od Berlinskog kongresa i balkanskih ratova, još nisu sa Srbijom bili čvrsto integrisani, te njihovom visokom stepenu nerazvijenosti, neprosvećenosti, karakterističnim etničkim konglomeratom na Kosovu i Metohiji (Albanci, Turci, Muslimani, Cigani), pa i Makedoniji, gde je živelo većinsko makedonsko stanovništvo. Pobornici ove srpske politike, sa Slobodanom Jovanovićem, pridržavajući se već postojećeg koncepta iz vremena Srpskog kulturnog kluba, okretanje jugu shvatili su i kao srpsku etničku konsolidaciju, pod kojom su podrazumevali apsorbovanje još neprobuđenog makedonskog nacionaliteta.

Srpsko-hrvatski sukobi počeli su pre nego što su vlada i kralj i napustili zemlju, jer su neki ministri optuživali Hrvate za izdaju u aprilskom ratu, a kasnije će se nastaviti i dovesti do krajnje zategnutosti zbog genocida nad srpskim narodom u NDH. Između srpsko-hrvatskih političara stajali su slovenački političari, zauzeti nacionalnom integracijom Slovenaca, korišćenjem savezničke pozicije Jugoslavije u ratu. Deo političara izrazito integralističke orijentacije iz redova SDS i JNO nedvosmisleno je nastupao sa jugoslovenskih pozicija. Unitaristički projekti upućivani iz zemlje emigraciji napadali su hrvatski partikularizam kao nacionalni partikularizam, gledajući u Jugoslaviji jednonacionalnu a ne pluralističku državu. Bilans tog partikularnog nacionalizma imao je u krajnjoj liniji uključivanje Hrvata u rat protiv Ujedinjenih naroda i čitavog slovenskog sveta. U budućnosti se tražilo napuštanje političko-nacionalnog paralelizma ili srpsko-hrvatskog pluralizma u smislu Zagreb - Beograd, Hrvatska - Srbija u ime jugoslovenstva sa srpskom prevlašću. Zaključak je bio neopoziv: Hrvati treba lojalno i spontano da priznaju da se srpstvo pokazalo kao vidovitiji i sigurniji vod u istorijskim pitanjima i na velikim raskršćima.⁵⁾

Mada je radu vlade beleg davala nacionalna konfrontacija prvaka dve osnovne nacije, ipak se frantovi Hrvata i Srba ne mogu smatrati

⁵⁾ AVII, K-164, Izveštaj Grizogona Radoju Kneževiću, 14. avgust 1942; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 98-100.

homogenim i kompaktnim, sem u bitnim i presudnim odlučivanjima kada je nacionalno merilo unapred određivalo stav i postojalo dominantno. Stranačke trzavice i razlikovanja delila su demokrate i radikale, dok su SDS i JNS bile van ovog fronta svojim jugoslovenskim nacionalnim opterećenjima, koja su izgledala više nego arhaično u uslovima međunacionalnih usijanja. Prvak samostalaca, Srđan Budisavljević, koga su zvali „pravoslavni Hrvat“, u velikom broju pitanja nije pripadao srpskom političkom frontu, nastojeći da se uspostave mostovi između sukobljenih strana, smire strasti, sačuva Jugoslavija.⁶⁾ Među hrvatskim političarima Ivan Šubašić je, za razliku od Jurja Krnjevića, bio jugoslovenski i monarhistički opredeljen. Zemljoradnici su se delili i među sobom. Najkompaktnije se držala grupa slovenačkih političara, radeći brižljivo na slovenačkom ujedinjenju u drugom svetskom ratu. Zalaganje Slovenaca za Jugoslaviju bilo je zalag da se u okvirima Slovenije posle rata nađu Slovenci koji su posle prvog svetskog rata ostali van Kraljevine Jugoslavije, pod Italijom i Austrijom.

Seme razdora unele su već i same izjave srpskih ministara da su hrvatski vojnici izdali u aprilskom ratu, što je velikim delom bilo i tačno, ali se izostavljao defetizam ostalih. Zatim je usledilo stvaranje NDH sa njenim terorističkim aparatom, koju hrvatski političari nisu osuđivali jasno, glasno, odlučno i trajno, nedvosmisleno, izazivajući još veća podozrenja na srpskoj strani. Hrvatski predstavnici su u odbacivanju optužbi koristili u nekim slučajevima argumentaciju da se radi o falsifikatima, namernim iskrivljavanjima podataka, preterivanjima. Oni su se priklonili usvajanju protesta kraljevske vlade savezničkim vladama povodom stvaranja ove monstr-tvorevine, spasavajući pred savezničkom javnošću privid o vladi kao jedinstvenom telu. Prilikom uloženog protesta, u njemu se našla i formulacija da su, uz vladu, legitimni predstavnik i autonomne vlasti u Hrvatskoj.

Ništa tako nije dolilo ulje na postojeću vatru sukoba u emigraciji poput Memoranduma Srpske pravoslavne crkve, koji je iz zemlje izneo Miloš Sekulić krajem septembra 1941. godine. Tada se raspalila vatra koja se nikada više nije ni stišala. Reč je, u stvari, o već pomenutim dokumentima koje su predstavnici Srpske pravoslavne crkve predali nemačkim vojno-pravnim zapovednicima Šrederu i Dankelmanu jula i avgusta 1941, u kojima se detaljno govorilo o zločinima ustaša prema srpskom narodu u NDH. Na osnovu ovih podataka o ustaškim zločinima došlo je do ogorčenja među srpskim članovima vlade, koje se prenelo - preko stranica „Američkog Srbobrana“ - i među iseljenike. Kasniji izveštaji, koji su govorili o 700.000 žrtava, do vrhunca su uzburkali strasti u inače uzavreloj sredini. Istovremeno su isticani i zahtevi hrvatskog nacionali-

⁶⁾ M. Stefanovski navodi da su S. Budisavljević (SDS) i Jovo Banjanin (JNS) istupali najpomirljivije, potiskujući hrvatske i srpske „preteranosti“, kao daje „kod Budisavljevića ostalo nešto od negdašnjeg nacionalnog jugoslovenstva Pribićevićevih samostalaca i kao daje Banjanin s vremenom evoluirao, uviđajući neodrživost krute državnopravne formule na kojoj je bila obrazovana njegova stranka“. - n.d., 195.

zrna, koji su bili širi od Sporazuma iz 1939. godine. Novi hrvatski uslovi izazivali su nova srpska nezadovoljstva. Hrvati se nisu odazivali na ideju Slobodana Jovanovića o federaciji sa predstavništvom biranim u čitavoj državi pod parlamentarno-demokratskom mornarhijom. Iz memoranduma Rudolfa Bičanića, na kome su sarađivali i Krnjević i Šutej, namenjenog prvenstveno britanskoj vladi, prednost se davala izdvajanju svih Hrvata u jednu jedinicu, a svuda onamo gde su bili izmešani sa Srbima odluku o opredeljenju trebalo je da donese većina stanovništva. Zahtevao se paritet, načelo jednoglasnosti i odbacivanje majorizacije. Hrvatska vojska je, takođe, morala da izrazi individualnost Hrvatske.⁷⁾

Svađe u središtu vlade nisu mogle da se ne prenesu i na iseljenički teren. Srpske političare ozlojeđivalo je potpisivanje Subašića kao bana Hrvatske, a na drugoj strani potezanje pitanja hrvatske vojske u emigraciji sa pretenzijama na Bačku, kao deo Banovine.⁸⁾

Slom 1941, sa stvaranjem NDH i klanjem Srba, psihološki su u srpskoj emigraciji izazivali takvo stanje svesti, pri kojoj je bilo nepojmljivo kako Hrvati na te stravične pojave mlako reaguju. U srpskom javnom mnjenju u emigraciji sumnjalo se da Hrvati žele da iskoriste rat u toku i međunarodnu konstelaciju za još izraženije predstavljanje hrvatske posebnosti i isticanje hrvatske nezavisnosti. Tome je na ruku išlo i daleko mnogobrojnije hrvatsko iseljeništvo u SAD, čije se starije generacije nisu bile saživele sa idejom Jugoslavije, znajući samo za nacionalne grupe, ali i slaba obaveštenost saveznika o unutrašnjim odnosima u Jugoslaviji. Sirene su i ideje da je vojni poraz dao Hrvatskoj pravo na samoodređenje. U suštini, hrvatski političari žilavo su branili svoju autonomiju, nastojeći da neutrališu srpske pretenzije da stečenu autonomiju, kako su mislili, dovedu u pitanje. Juraj Krnjević je bio više nego uporan, vešt, iskustvom neiscrpan u državnompravnom zanovanju i rigidno ograničen u odbrani hrvatskih nacionalnih interesa.

Političke prilike u SAD odražavale su one u Londonu. Emigrantska politika iznela je iz Jugoslavije bolest od koje je inače i onako болоvala, nacionalnu netrpeljivost, koja se sa vojnim porazom, stvaranjem NDH i pokoljima Srba još više razbuktala. Pomanjkanje osećanja za Jugoslaviju bilo je prisutno u vladi, u njenim diplomatskim predstavništvima, među iseljeništvom u SAD, Kanadi, Južnoj Americi. Ministri u SAD povukli su se iz političkog života, ili su se umešali u iseljeničke svađe. Poslanik (ambasador od 1942) Kraljevine Jugoslavije u SAD, Konstantin Fotić, napustio je praktično jugoslovensku orijentaciju, zalažući se za srpsku stvar pod uticajem sudbine Srba u zemlji.⁹⁾

Među iseljenicima su se razgorevale raspre oko uloge Fotića u podsticanju pisanja „Američkog Srbobrana“. List je, naime, prenosio

⁷⁾ Isto, 160, 162-3, 167, 169.

⁸⁾ Isto, 122.

⁹⁾ Fotić je napadan od Hrvata zbog svog „srbovanja“. Zalagao se za etničko sabiranje Srba u Jugoslaviji, ali je istovremeno Jugoslaviju smatrao nemogućom i nepoželjnom za Srpstvo zbog „nepouzdanosti Hrvata“. - Smatrao je kasnije da su nosioci kampanje protiv Mihailovića u SAD iskorišćavali jugoslovenstvo za rušenje državne zajednice. - AJ, 103-25-165.

odgovornost za izgubljeni aprilski rat na hrvatske vojnike, mešao se u poslove iseljenika, izjašnjavao protiv hrvatskih organizacija („Hrvatske bratske zajednice“ Ivana Butkovića, na primer) zato što rade na sakupljanju pomoći preko nacionalne organizacije umesto preko Jugoslovenske centralne organizacije. Hrvatski predstavnici, Dinko Tomašić i Petar Stanković, suprotstavljali su se mešanju Fotića u rad iseljništva. Fotić je, pak, smatrao da su nedopustivi pokušaji da se on kao predstavnik državnog aparata (diplomacije) odstrani iz poslova iseljenika, pogotovu na osnovu sporazuma iz 1939, kao sporazuma između dva naroda.¹⁰⁾ Prema Fotiću, obnova Jugoslavije nije odgovarala „Srpsstvu“, a novembra 1942. Kongres „Srpske narodne odbrane“ je u Čikagu doneo antijugoslovensku rezoluciju. U Londonu se, međutim, Slobodan Jovanović izjašnjavao da buduće unutrašnje uređenje počiva na federativnom principu, zbog težnji Hrvata za takvim oblikom uređenja, a na drugoj strani zbog zaštite Srba da se u budućnosti ne bi ponovili zločini ustaša nad njima kao 1941. godine.

Događaji u NDH izazivali su povratnu reakciju među srpskim delom iseljništva u SAD. Redakcija „Američkog Srbobrana otvorila je kampanju protiv Jugoslavije, nailazeći na Fotićevu podršku. Hrvatski iseljenici bili su pod uticajem teze hrvatskih političara iz HSS u SAD da je Hrvatska, vojnim porazom Kraljevine Jugoslavije, dobila puno pravo na svoje „samoodređenje“. Obnova unitarističke Jugoslavije za njih je bila neprihvatljiva, a Mihailović je simbolisao upravo takvu politiku. No, taj deo hrvatskog iseljništva nije nalazio snage da podvrgne kritici ustašku politiku, osudi teror nad Srbima i založi se za jedinstvo srpsko-hrvatskog iseljništva. Za hrvatski deo iseljništva Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu nije bilo prihvatljivo.

Nasuprot predsedniku kraljevske vlade, Slobodanu Jovanoviću, Mihailović je sa oficirskim korom naginjao stvaranju Velike Srbije, na račun Hrvatske i Makedonije, koja bi preko srpskih krajeva u Hrvatskoj bila povezana sa Slovenijom. Opštejugoslovenska izjašnjavaanja Mihailovića bila su u službi prethodnog rešenja srpskog pitanja u budućem jugoslovenskom okviru. Mihailović je nameravao da u tekućem ratu uradi ono što nije uradila Pašićeva Srbija 1918. godine.

Svađe u emigraciji, sa događajima u zemlji, do te mere su kompromitovali ideju Jugoslavije da se stvarao utisak da postoje tri vlade: srpska, hrvatska i slovenačka, koje su se između sebe gložile i sukobljavale. Jedinstveno istupanje, formulisanje opštih ciljeva i koncentracija na ratni napor bili su onemogućeni od prvog dana života i rada u emigraciji. Ustaški zločini, a na drugoj strani Mihailovićeve glorifikacija, s pojavom realne partizanske sile kao neprihvatljivog

¹⁰⁾ Sukob oko Fotića u vladi dostigao je kulminaciju prilikom imenovanja za ambasadora u Vašingtonu. Fotić je optuživan u hrvatskim krugovima za „mučne odnose u iseljništvu“. Njegov žestoki kritičar bio je i Sava Kosanović. Po S. Jovanoviću Fotića je trebalo prineti na žrtvu ne u ime „jugoslovenske solidarnosti“, nego u ime „hrvatskog separatizma“. - M. Stefanovski, n.d., 205.

partnera u emigrantskoj politici, doprinosili su potpunoj paralizi u vođenju jugoslovenske politike, postizanju nacionalne saglasnosti, skladnijem uređenju međusobnih odnosa. Vlada je imala kapital savezničke zemlje, ali i balast nesloge. Njena faktička moć u ratu je, u suštini, bila beznačajna, jer za razliku od drugih vlada u Londonu nije imala svojih teritorija (u kolonijama), svoje vojske (sem simboličkog kontingenta na Bliskom istoku), za razliku od Čeha, Poljaka, Francuza, bez izgleda da - analogno iskustvu iz prvog svetskog rata - poveća svoje vojne snage dobrovoljcima iz SAD, jer se i Amerika našla u ratu od decembra 1941; bila je među sobom pocepana, bez parlamentarne kontrole, zasnivajući svoja ovlašćenja na Oktroisanom ustavu kao pravnoj osnovi kontinuiteta Jugoslavije u obliku ustavne monarhije.

Rad vlade jedno vreme ipak je proticao u znaku prevage srpske politike, zahvaljujući 27. martu, većini srpskih ministara, dinastiji, ali je hrvatska opstrukcija postajala sve snažnija što je vreme odmicalo, zahvaljujući nizu činjenica. Demitizacija Mihailovića išla je naruku hrvatskoj strani, ali je kao protivteža hrvatskoj politici ostao nezapamćeni ustaški zločin nad srpskim narodom. Zalažući se za obnovu Jugoslavije, vlada je uprkos stvarnoj paralizi odnosa u njoj uspevala da se održi do kraja rata, iako nije radila kao celoviti, jedinstveni i kompaktni jugoslovenski organ.

Vladini predstavnici u SAD - I. Šubašić, F. Snoj i S. Kosanović - bili su zaduženi da rade među „narodnim grupama“ i da zajednički istupaju u odbranu Jugoslavije. Pri tom je trebalo da nastoje da se unutrašnji problemi vlade i nacionalnih odnosa ne iznose na međunarodni teren. Uprkos ovim rukovodnim idejama, oni su praktično radili na različitim kolosecima. Veliki Nikola Tesla verovao je u obnovljenu Jugoslaviju i duboko su ga potresali srpsko-hrvatski sukobi među iseljenicima u SAD, kao rezultat tragičnih događaja u zemlji i njihovih reperkusija na političku emigraciju. „Amerikanski Srbobran“ je, pod uticajem zločina nad Srbima, ustanovljenja NDH, osude Srba u hrvatskoj emigraciji za sudbinu međuratne Jugoslavije, svojom oštrinom podgrejavao postojeću krizu u odnosima među jugoslovenskim iseljeništvom. Mete napada ovog lista bili su hrvatski narod, njegovo sveštenstvo, katolicizam. Odbrana Milana Nedića u „Srbobranu“ uticala je, zahvaljujući stavu hrvatskih iseljenika, na zvaničnike SAD da posledice takvog pisanja podvedu pod pomaganje nacističke kampanje nesnošljivosti i rasne mržnje, što je delovalo štetno na američki ratni napor. Šef Ureda za ratne informacije Elmer Devis juna 1943. stavljao je do znanja Srpskom Narodnom Savezu da Ujedinjene nacije rade i u Jugoslaviji i u SAD na tome da se ujedine svi Srbi, Hrvati i Slovenci koji veruju u slobodu i demokratiju, a suprotstavljaju Osovinu i njenim satelitima. Razdor među ovim grupama ocenjen je kao opasan za opštu stvar.¹¹ Sava Kosanović je politiku „Srpskog narodnog saveza“ i njegovog

¹¹ Jugoslavija i Ujedinjeni narodi, (priredili B. Petranović, S. Nešović), Beograd, 1985 291-4.

organa „Srbobrana“ označavao kao suprotnu službenim organima SAD i njihovoj demokratskoj politici. Situacija među iseljenicima bila je samo odjek onoga što se dešavalo u Jugoslaviji. Masakr nad Srbima i stvaranje NDH nije moglo da ne naiđe na reakcije u srpskom iseljeništvu.

Na putu uspostavljanja sloge i jedinstva u SAD i u „starom kraju“, 1942. došlo je do manifestacija na Srpskom vidovdanskom kongresu i Hrvatskom kongresu 1943. godine. Među iseljenicima sve aktivniju ulogu počeli su da igraju i komunisti u SAD, na podsticaj KPJ preko Kominterne, uz pomoć KP SAD. Ujedinjeni odbor južnoslovenskih Amerikanaca u svojim redovima uspeo je da okupi više uglednih iseljenika jugoslovenskog porekla, sa Lujem Adamičem, Zlatkom Balokovićem, Franom Petrinovićem i drugima.¹²⁾

Borba među iseljeništvom prolazila je kroz razne faze, zavisno od događaja u zemlji, kojima su jedno vreme davali pečat pokolji nad Srbima, zatim mit o Mihailoviću kao antifašističkom borcu Balkana, početak probijanja istine o narodnooslobodilačkom pokretu kao autentičnom nosiocu antifašističke borbe i tvorcu federativne Jugoslavije.

» Jugoslovenska narodna odbrana (JNO) u Argentini i Urugvaju zalagala se za obnovu unitarističke Jugoslavije i veličala Mihailovića.¹³⁾ Pored ove „nacionalno-jugoslovenske struje“, među iseljeništvom u Južnoj Americi delovale su i druge struje (hrvatsko nacionalističke ili srpsko nacionalističke) koje su unitaristički prvaci u političkoj emigraciji tretirali kao „destruktivne“. Nad delom iseljeništa u početku je veliki uticaj ostvarivala Jugoslovenska kraljevska vlada u izbeglištvu, naročito među srpskim iseljenicima, putem propagande, informativne službe, diplomatskih intervencija, sve dok je nisu počeli prevazilaziti događaji u zemlji, rušenje mita o Mihailoviću, vlastito raspadanje u beskonačnim svađama i razlazima, naročito između srpskih i hrvatskih ministara, što je uticalo na Vinstona Cerčila da 1943. nije znao šta više da radi sa svom tom „bagažom“.

Odnosi u vladi rano su otkrivali da sudbinu Jugoslavije ne mogu da reše grupacije nacionalno sukobljenih političara. Među članovima vlade bilo je i demokrata i blistavih intelektualaca, na srpskoj strani naročito, ali opterećenih nasleđem, kojeg se nikako nisu mogli otresti, nastavljajući da u olujnom vremenu drugog svetskog rata žive i misle u kategorijama iz prošlosti, puni sumnji i neizlečivog nepoverenja.

Polovinom 1943. godine vlada Slobodana Jovanovića, koja se do kraja zalagala za pokret Mihailovića, koji je od januara 1942. bio i član ove vlade u svojstvu ministra vojske Kraljevine Jugoslavije, prinuđena je pod pritiskom događaja u zemlji i Britanaca da se izjasni o ratnim ciljevima, uključujući i pitanje budućeg unutrašnjeg uređenja Jugoslavi-

¹²⁾ Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945, 132.

¹³⁾ AJ, 103-44-218.

¹⁴⁾ Jugoslovenski nacionalisti (integralisti), neraspoloženi prema hrvatskom i srpskom separatizmu, izdvajali su sa novim podelama među iseljeništvom kao glavne političke struje protivne jugoslovenstvu: ustaše i komuniste.

je. Jovanović je smatrao da je za to došao krajnji moment, jer se rat približavao svojoj „odsudnoj fazi“. Trebalo je uskladiti jugoslovensku gerilu Mihailovića sa savezničkim akcijama u Sredozemlju, kada do nje dođe, na osnovu odluka Čerčila i Ruzvelta u Kazablanki, januara 1943. godine, a na drugoj strani usaglasiti i politički rad emigracije sa ratnim ciljevima Jugoslavije u okviru „velike savezničke politike“. Jovanović je bio za vaspostavljanje Jugoslavije, kao i britanska vlada - zaštitnica jugoslovenske emigracije i njen međunarodni protektor, te temeljnu reviziju njenih ustanova u duhu jedne podmlađene demokratije. Jovanović je dosledno, kao i ranije, smatrao da se služenjem jugoslovenskoj ideji najbolje služi dobro shvaćenim interesima Srba, Hrvata i Slovenaca. Jake Jugoslavije nije moglo biti bez „jakog Srpstva“, isto tako kao što se „jako Srpstvo“ ne može ostvariti bez „jake Jugoslavije“. Jovanović je, isto tako, smatrao da Hrvati to mogu reći za „Hrvatstvo“ i Slovenci za „Slovenstvo“. Van Jugoslavije narodi koji je čine našli bi manje mogućnosti za razvitak nego u Jugoslaviji.¹⁵⁾ Ovo Jovanovićevo stano- vište nisu prihvatili ekstremni četnički krugovi, koji su smatrali da je kriza Jugoslavije izbila 1918. godine i da se od tada samo produbljivala do vojnog poraza. Doba unitarizma za Jovanovića je bilo prošlo, ustupajući mesto jednom više ili manje federalističkom uređenju, koje bi omogućilo Srbima, Hrvatima i Slovencima da sarađuju na zajedničkim državnim zadacima bez poricanja svoje nacionalne individualnosti. Pokopavajući unitarizam, Jovanović je u Srbiji video najveću i najjaču jedinicu koja bi u svom sastavu uključivala pored Srbije, Makedoniju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i Metohiju. Ova koncepcija bila je u punom neskladu sa politikom narodnooslobodilač- kog pokreta, koji je anticipirao u praksi federativno uređenje sa šest jedinica koje su već faktički bile institucionalizovane u vojnoj i političkoj sferi. Jovanovićeva ideja nije bila nova, jer se monarhistička trijalistička federacija pominjala i prilikom reorganizacije Kraljevine 1939. godine. Ona će se ponovo pojaviti na četničkom Svetosavskom kongresu januara 1944. godine. Ova iznuđena izjava nije imala šanse da bude i usvojena, jer je „vlada jedva koračala“. Odnosi između predstavnika dve osnovne nacije srpske i hrvatske, bili su u kritičnom stanju. Radikal Miloš Trifunović sagledavao je uzroke krize u tome što su hrvatski ministri bili uvereni da Srbi hoće „Veliku Srbiju“, nasuprot srpskim, koji su u Hrvatima gledali protagoniste velike nezavisne hrvatske države. Slagao se sa Slobodanom Jovanovićem da Hrvati žele da postave svoje pitanje na međunarodnu scenu, stvore veliku Hrvatsku u okvirima drugog svetskog rata i da hrvatsku državnu i nacionalnu individualnost afirmišu još u emigraciji. Rascep je bio karakterističan od prvog dana života u emigraciji, a naraslo nepoverenje nesavladivo. Dok su za Trifunovića Srbi bili uvek za Jugoslaviju i Jugosloveni, dotle to Hrvati nisu bili nikada, ni juče ni danas. Trifunovića je posebno

¹⁵⁾ AJ, 103-2-21 - Zapisnik sednice Ministarskog saveta od 9. juna 1943.

bolelo što hrvatski ministri napadaju Mihailovića kao srpskog ekspozenta i vojno zaleđe za obnovu Kraljevine Jugoslavije. Kao i radikali uvek, tako je Trifunović i sada odbacivao federativnu formulu zbog izmešanosti Hrvata i Srba. Federacija je slabila jedinstvo države i vodila dezintegraciji. Odbacujući federativno uređenje, Trifunović se zalagao za jedinstvenu državnu celinu koja bi bila podeljena na administrativne ili autonomne jedinice.¹⁶⁾

Radikali predvođeni Mišom Trifunovićem preuzimali su na sebe ulogu stranke sa najdubljim korenom u srpskom narodu, koja je odigrala odlučujuću ulogu preko Pašića u stvaranju Jugoslavije 1918, nezavisno od svog smanjenog uticaja posle 1926. i narednog razlaganja stranke na više frakcija. Sumnjali su u Hrvate da koriste ratnu situaciju kako bi se izdvojili u zasebnu hrvatsku državu. „Ja mislim“, govorio je Trifunović 1943, „da ste Hrvati došli u Ameriku i u London, da stvorite svoju hrvatsku državnu individualnost na međunarodnom terenu. Vi hoćete svoj nacionalni i državni individualitet“. Radikale je, kao i ostale srpske političare, pritiskalo teško breme života u Kraljevini do aprilskog rata, a pogotovu stradanje Srba u NDH. Još pod Pašićem oni nisu napuštali svoju nacionalnu oznaku, svesni da mogu da se organizuju i nezavisno od Jugoslavije, iako su pridavali veliki značaj nacionalno-teritorijalnom omeđavanju buduće srpske jedinice pre nego što bi eventualno i napustili jugoslovensku zajednicu. Trifunoviću za istorijsku argumentaciju srpskog uloga i srpskih mogućnosti nije nedostajalo dokaza, koji su još više vodili blokadi odnosa i iznalaženju zajedničkog rešenja. U skladu sa starom radikalskom politikom, njihov prvak nije verovao u mogućnost federacije, odbacujući pogotovu njeno stvaranje na štetu Srba. Radikalskog prvaka posebno je brinulo iznošenje hrvatskih zahteva o razgraničenju i omeđavanju pred britansku diplomatiju. Prema Memorandumu Krnjevića iz 1943, upućenom britanskom ambasadoru Rendelu, Hrvatska bi pri razgraničenju obuhvatala Trojednu Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, zatim Bosnu i Hercegovinu, zapadni deo Vojvodine, uključujući i Suboticu i južnu i središnju Istru sa gradovima Rijekom i Zadrom. U svakoj od navedenih oblasti Krnjević je predviđao plebiscit pod britanskom okupacijom. Mada je srpsko stanovništvo, po Krnjeviću, bilo dominantno u zapadnoj Bosni, ova oblast nije imala etnički kontinuitet sa Srbijom, niti geografsku i ekonomsku povezanost, a istorijski i ekonomski razlozi navodno su opredeljivali njeno uključivanje u sastav Hrvatske.¹⁸⁾

Trifunovića su podržavali zemljoradnici sa Milanom Gavrilovićem, koji se za privremeno, dok ne sazru uslovi, odricao od ideje narodnog jedinstva. Za njih je bilo najvažnije, jednako kao i za radikale, da spreče hrvatski ekspanzionizam, smatrajući da se ovaj najbolje može onemogu-

¹⁶⁾ Isto.

¹⁷⁾ Isto.

¹⁸⁾ M. Stefanovski, n.d., 253-4.

ćiti u jugoslovenskim državnim okvirima, nezavisno od modaliteta državnog uređenja, dozvoljavajući čak i mogućnost unije. Tog sunovrata Jugoslavije - kada je Gavrilović tražio da se među zavađenim društvom održi „končić“, a Subašić smatrao da bi bila dovoljna i „paučina“ - bio je duboko svestan i demokratski prvak Milan Grol, kome je teško padalo da je Jugoslavija samo ostala u „firmi“, nezadovoljan radom vlade Slobodana Jovanovića i ponašanjem hrvatskih ministara. Na sednici vlade 10. juna 1943. prebacio je Krnjeviću da je ćutao kada ga je molio da „krikne iz dubine duše protiv pokolja Srba“. Eminentni hrvatski predstavnik u vladi branio je Bićanićev Memorandum kao celinu. A tada je, po Grolu, izgledalo da se „Hrvati u ovoj vladi saglašavaju sa Pavelićevom državom“.¹⁹⁾ Jugoslovenske orijentacije bez rezerve, ali konstarniran diplomatsko-taktičkim ponašanjem svojih hrvatskih kolega, Grol je istrajavao na federativnom konceptu Kraljevine Jugoslavije koji su demokrati rano lansirali, još 1932. godine, videvši buduću srpsku jedinicu na liniji Dunava, Morave i Vardara, zapostavljanjem Makedonije čija je nacionalna posebnost jednostavno previđena u ime „Južne Srbije“, što Grol nije ni kasnije napuštao.

Jugoslovensko nacionalno jedinstvo uporno su u vladi branili Srbi iz „preka“, Srđan Budisavljević prvak Samostalne demokratske stranke i Jovan Banjanin šef Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS), poznat kao „apostol jugoslovenstva“, kada više nije bilo nikakvih realnih osnova da se ovaj unitaristički i antifederalistički koncept brani. Zajedničkim istupanjem oni su praktično ometali raspad odnosa između Srba i Hrvata, svojim „jugoslovenstvom“, istorijski neprilagođenim, politički kontraproduktivnim i životno sterilnim, pokušavajući da ublaže srpsko kliktanje Trifunovića i Gavrilovića. Banjanin je tražio da se izostavlja sve što govori o propasti ideje narodnog jedinstva. „Premda se konkretne životne prilike razvijaju više ili manje u pravcu federacije, ipak ideja narodnog jedinstva nije umrla; ona ne zavisi od konkretnih formi državnog života, ona je trajna i ima još danas i u budućnosti će imati više ljudi koji će je nositi i braniti“. Odbacivao je tezu Trifunovića o hrvatskom i srpskom nacionalizmu i nepomirljivosti među njima, jer ako bi ta teza bila tačna onda je bio uzaludan trud da se sačuva Jugoslavija. Budisavljević se uopšte nije trudio da daje izjave u prilog Jugoslavije i njene životne potrebe, jer je to smatrao ponižavajućim za sebe i SDS koja je oduvek nosila jugoslovenski program. Idealistički i dogmatski zaslepljujuće delovao je Budisavljevićev pledoaje u opštoj razrivenosti odnosa da svi članovi vlade zajedno rade na ostvarenju jugoslovenske politike.

Rasprava u vladi 1943. otkrivala je da različiti istorijsko-stvaralački činioци državno-političke tradicije, verske i crkvene ustanove, vojska i inteligencija nisu našli jednu zajedničku nacionalnu razvojnu misao vodilju. Sa mišljenjima daje bez Jugoslavije biološki opstanak pojedinih

¹⁹⁾ Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945, 120-1.

naroda više ugrožen nego u okviru organizovane državne zajednice, suočavala su se i suprotna shvatanja da je život u njoj bez sukoba nemoguć.

Uprkos razlikama u Vladi, razjedinjenom srpskom političkom frontu, zaostalim unitarističkim zabludama, politički vrh emigracije se najzad složio za projekat federativnog preuređenja posleratne Jugoslavije, ali je sporazum ostao internog karaktera, bez publiciteta, obavezujućeg karaktera i praktičnog efekta. Hrvatski ministri su opstrukcijom onemogućili da se ovaj politički program i obelodani, dobije oficijelnu potvrdu i postane neka vrsta Magna charte jugoslovenske politike u emigraciji. Za hrvatske predstavnike u vladi federativni program mogao se objaviti samo ukoliko srpsko krilo vlade prethodno prizna Sporazum Cvetković - Maček o Banovini Hrvatskoj iz avgusta 1939. godine.²⁰⁾ Može se postaviti pitanje otkuda takav značaj i fetišistički odnos prema ovom „parčetu autonomije“, koji se uostalom nije ni dovodio u pitanje, iako je ponovno davanje izjave u ratnim uslovima smatrano nepotrebnim. Stepen sumnji i nepoverenja najbolje govori o obostranoj krizi odnosa. Knez Pavle i vladajući krugovi 1939. izdvojili su Banovinu Hrvatsku a da nisu prethodno uobličili ostale delove Jugoslavije, to jest Srbiju i Sloveniju. Sem priznanja samog Sporazuma, hrvatska politika je dodavala novi opstruktivni element vezan za ponovno teritorijalno omeđavanje Banovine i rešavanje pitanja njenih kompetencija. Poznato je da su hrvatski političari sa Mačekom istakli prirvremenost ovog Sporazuma, tako da ponovno pokretanje pitanja teritorijalnog obima i nadležnosti nije bio neočekivani zahtev. Iz nepoverenja prema srpskim političarima stare garde proizilazio je hrvatski zahtev da se jednom priznato ponovo u ratnim uslovima i potvrdi. Ukoliko se ne bi potvrdilo, pri postojećem psihološko-političkom stanju duha između Srba i Hrvata posle pokolja srpskog naroda, u novoj istorijskoj situaciji moglo se postaviti pitanje da li Banovinu i u prvobitnom pogledu treba uopšte i zadržati. Obostrane sumnje razarale su svaki prilaz sporazumevanju.

Mihailović je marta - aprila 1943. pretrpeo vojni poraz na Neretvi i Drini, a došlo je i do promene britanske politike prema četnicima (politika „ekvidistance“ ili duplog koloseka“). Ipak, Mihailovićev uticaj u zemlji i u inostranstvu, gde je imao još zaštitnika, nije bio do kraja doveden u pitanje. Samim tim u hrvatskoj politici se moglo računati i na drukčiji raspored društvenih, nacionalnih i političkih snaga na kraju rata, koji je pretio da ugrozi predratnu nagodbu.

Sa prvobitno izdvojenom Banovinom, pa i omeđenom, iako po hrvatskom shvatanju provizorno, vrh hrvatske politike mogao je ometati i uslovljavati stvaranje buduće srpske jedinice, polazeći od svečane deklaracije o neprikosnovenosti pre rata stvorene hrvatske autonomije.

% Iz izvora se vidi da su hrvatski zahtevi pojačavani u smislu stvaranja posebnih oružanih snaga, pa i proširenja granica koje bi se protezale do Subotice i Drine. Srpska politička emigracija, ma koliko god bila

²⁰⁾ M. Stefanovski, n.d., 294.

razjedinjena, našla se ujedinjena i suprotstavljena prema hrvatskoj, odbijajući da potvrdi Banovinu Hrvatsku. Na Izjavu vlade o ratnim ciljevima od 23. juna 1943. Krnjević je stavio amandmane, ilustrujući ih stavom da je doba unitarizma prošlo srpsko-hrvatskim sporazumom iz 1939. godine, kao „jednim od temelja državne politike Kraljevine Jugoslavije”. Amandmani su polazili od toga da je jugoslovenska politika moguća samo na stvarnoj ravnopravnosti i saradnji svih triju naroda Jugoslavije - Srba, Hrvata i Slovenaca. Državno uređenje Jugoslavije trebalo je da bude odlučeno voljom većine srpskog, većine hrvatskog i većine slovenačkog naroda.²¹⁾

Na donošenje ratne izjave uticali su i zapadni saveznici, koji su računali sa Jugoslavijom, „očišćenom od sviju sumnja i dvosmislica, radi njihovih političkih planova i akcija”, kao i „radi okrepljenja i ujedinjenja borbenih snaga u našoj zemlji u vremenu pred ofanzivom” (Milan Grol). Krajem maja i početkom juna 1943. ambasador Rendel i Siton Votson sačinili su Nacrt deklaracije koji je počivao na principima federativnog uređenja, monarhizma sa dinastijom Karađorđevića i pune ravnopravnosti Srba, Hrvata i Slovenaca. Sto se tiče procedure federalizacije zemlje, predviđeno je da se do donošenja novog ustava, koji će izglasati ustavotvorna skupština, obezbedi reafirmacija Krfske deklaracije iz 1917. i Rimskog pakta od 10. aprila 1918. godine, te prizna Sporazum Cvetković - Maček, sve dok konačno uređenje ne prihvati Ustavotvorna skupština. Slobodan Jovanović je odbio britanski Nacrt deklaracije, smatrajući daje Nacrt odgovarao „hrvatskom ukusu”. Siton Votson, koji je sebe sujetno smatrao tvorcem prve Jugoslavije, preuzimao je u projektima unutrašnje reorganizacije Jugoslavije ulogu suverelog arbitra, bio pristrasan u prilog Hrvata, izdašan u savetima i sklon mešanju. Jovanović je zabeležio da prima za gotovo sve što mu se protiv Srba kazuje. Srpski političari nisu bili protiv federalizma, ali je za njih stvaranjem Banovine Hrvatske bilo otvoreno i srpsko pitanje, koje je ostalo nerešeno. Po postojećem nacrtu Hrvati su se mogli mešati u isključivo srpske poslove, koji sve do konačnog preuređenja Jugoslavije ne bi bili izdvojeni u autonomni delokrug, što je za srpske političare bilo neprihvatljivo.

Milan Grol je bio svestan da se radi o poslednjoj vladi Jugoslavije koja još sa nekim razlogom može predstavljati zemlju, „sa to malo simbolisanog legaliteta jednog mladog kralja i predstavnika političkih grupa”, koja je dužna da u skladu sa trenutkom i potrebama unutrašnjim i spolnim, ratnim, istakne u deklaraciji tri ideje: federalizam tri naroda, demokratsku osnovu svemu uređenju i skladno uključenje u opšti demokratski novi poredak. Za Slovenca, Miha Kreka, bilo je najvažnije restauriranje Jugoslavije i njeno povećanje, pri čemu je mislio na nacionalnu integraciju Slovenaca, čemu je podređivao sve drugo, izjašnjavajući se zbog toga za prijem deklaracije. Grol je u odnosu na Krnjevićeve amandmane smatrao da je neophodno usvojiti pomenute

²¹⁾ Isto, 300.

tri velike ideje, bez podavanja sitnoj raspi i sumnji u kojima se javlja „atavizam“ iz prošlih vremena. „S tim istrzanim vraćanjem u prošlost ne možemo projektovati dobru budućnost“. ²² Trifunović je takođe primio federativni koncept deklaracije, kao i Petar Živković u ime JNS, suočen sa realnošću da političke grupe stoje na stanovištu da su u pitanju tri naroda, iako nije odustajao od uverenja da je smisao jugoslovenskog narodnog jedinstva najsolidnija osnova za uređenje jugoslovenske države. Krnjević je pripisivao Srbima da drže svu vlast u centralnoj vladi, a da hrvatski narod ne želi da izgubi i ono malo autonomije što mu je garantovano Sporazumom. Potsećao je ministre da je vlada u Jerusalimu maja 1941. potpisala i proglasila da je Sporazum iz 1939. jedan od temelja državne politike. U Deklaraciji je, između ostalog, stajalo: „Ulazak dr Mačeka i njegovih saradnika u vladu značio je najbolju garantiju da je sporazum jedan od temelja državne politike“. ²³ Stoga Knjević nije bio spreman na diskusiju o promeni toga stanja.

Srbija i AVNOJ - nedovršena institucionalizacija

Sa stanovišta porekla novog unutrašnjeg uređenja koje je KPJ stvarala u toku rata, odlučujući je bio kriterijum teritorijalne organizacije KPJ pre aprilskog rata. U već postojećoj strukturi partijskih organa i organizacija ujesen 1941. konstituisan je samo Oblasni komitet KPJ za Sandžak, direktno vezan za CK KPJ, izdvajanjem iz dotadašnje organizacije Crne Gore, Boke i Sandžaka. Oblasna organizacija Kosova i Metohije izdvojena je uoči rata u organizaciju takođe vezanu za najviše partijsko rukovodstvo KPJ. Stoga je buduća federativna organizacija Jugoslavije anticipirana partijskom strukturom, ili drukčije rečeno teritorijalna organizacija KPJ reprodukovana je i u državnoj sferi. Ima istoričara koji u tome nalaze podudaranje teritorijalne organizacije sa nacionalnim individualitetima u praksi, zaboravljajući međutim na nekoliko relevantnih činjenica da bi se tako moglo prosuđivati. KPJ je mala partija, ilegalna, bez značaja u Kominterni, pa i sa sekundarnim uticajem u javnom životu Jugoslavije, koji se tek uoči rata počeo povećavati. Sam kriterij izdvajanja teritorijalnih organizacija mogao je odražavati, kao što je i odražavao nacionalnu politiku KPJ, ali je podela izvođena iz projekcije jedne partije, bez verifikacije merila u široj javnosti, suprotno koncepcijama daleko snažnijih građanskih činilaca u političkom i društvenom životu, zanemarivanjem istorijsko-etničkih merila razgraničenja na izrazitu štetu srpskog nacionalnog koncepta rasprostranjenog i ukorenjenog u svesti najširih narodnih slojeva, bar u onom prostoru koji je tretiran kao srpski. U samoj organizaciji KPJ nije do kraja bilo izvedeno nacionalno prestrukturiranje organizacije,

²² Isto, 238, 258-9; Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943-1945, 167-9.

²³ M. Stefanovski, n.d., 121.

kao što pokazuje slučaj Srbije čija je organizacija konstituisana kao nacionalna tek maja 1945. godine.

Postojeća teritorijalna organizacija se od 1941, sa manjim odstupanjima, izražavala u vojnoj i političkoj institucionalizaciji narodnooslobodilačkog pokreta: narodnooslobodilačkih odbora, kao rudimentarnih oblika nove državne vlasti i glavnih štabova pojedinih jugoslovenskih pokrajina u vojnoj oblasti. Tako je Glavni štab za Srbiju formiran krajem juna 1941, a Glavni Narodnooslobodilački odbor Srbije novembra 1941. godine.

Koliko je Tito ubrzavao diskontinuitet pokreta pod vodstvom komunista sa Kraljevinom Jugoslavijom u unutrašnjim odnosima, naravno u skladu sa predstavama KPJ o revolucionarnom osvajanju vlasti u toku drugog svetskog rata, najbolje pokazuje inicijativa iz avgusta 1941. godine da se obrazuje Narodni komitet oslobođenja, organ sličan vladi, u kome bi bili zastupljeni i nekomunisti, čak se govori o predstavnicima stranaka, naravno pod hegemonijom komunista.²⁴ Ova inicijativa je prekinuta, jer je sovjetska vlada ponovo uspostavila diplomatske odnose sa kraljevskom jugoslovenskom vladom. Tito je sličnu inicijativu obnavljao još dva puta, u proleće i jesen 1942, neposredno pred osnivačko zasedanje AVNOJ-a, ali je sovjetska intervencija i u ovom slučaju presekla njegovu ideju iz spoljnopoličkih obzira SSSR-a prema Kraljevini Jugoslaviji, njenim organima i Velikoj Britaniji.

Sličan karakter imala je inicijativa za osnivanje centralnog odbora za Srbiju, koju su pokrenuli Tito, Ivan Milutinović i Sreten Žujović. Prve praktične korake za stvaranje ovog tela preduzeli su najviši partijski organi početkom novembra 1941, mada se kao datum osnivanja ovog odbora vodi 17. novembar 1941. godine. U skladu sa svojim neprikosnovenim ličnim stilom odlučivanja, Tito je i u slučaju stvaranja ovog tela odlučujuće uticao na njegovo obrazovanje.

Glavni narodnooslobodilački odbor (GNOO) Srbije, odnosno Centralni narodnooslobodilački odbor za oslobođenu teritoriju,²⁵ bio je neka vrsta prve partizanske vlade u Srbiji. Na čelu se nalazio Dragojlo Dudić, zemljoradnik, istaknuti komunista, koji je istovremeno vodio poslove poljoprivrede, dok je za sekretara imenovan Petar Stambolić. Članovi GNOO, zaduženi za pojedine resore, su bili: Mirko Tomić, organizovanje snabdevanja pozadine i bolnica; Jovan Popović i Mitra Mitrović za poslove obrazovanja i kulture; Mitar Bakić za finansije; Nikola Grulović za privredu, Vlada Zečević, sveštenik, za šumarstvo. Jusuf Tulić bio je zamenik sekretara GNOO-a. Politički sastav ovog tela imao je izrazito komunističko obeležje. Članove tela odredio je Politbiro CK KPJ, a svi članovi bili su istaknuti iiskusni komunisti,

V. Glišić, Užička republika, 126-7.

²⁴ Tito u pismu „Štabu komande južnog fronta“, Jagodina (selo Bosanska Jagodina - B. P.) od 16. novembra 1941. ovaj Odbor naziva „Centralni odbor za čitavu oslobođenu teritoriju“. - Muzej revolucije - Užice.

sem Vlade Zečevića, koji će tek kasnije biti primljen u KPJ, mada nije ni tada iskazivao svoj novi politički status. Smatralo se daje „nezgodno“ da se sveštenik pojavljuje kao član KPJ, a u komunističkoj pragmatičnoj predstavi takav čovek mogao se daleko više „koristiti“ kao vanpartijski funkcioner, pogotovu kao duhovno lice. Ove mimikrije bile su česte u komunističkoj kadrovskoj politici, nezavisno od toga što su bile više nego prozirne za obaveštenije i politički obrazovanije građane.

Glavni NOO nije radio kao kolektivno telo, a i inače o njegovom radu ima veoma malo posrednih tragova. Ovo telo radilo je kratko da bi se njegov uticaj i posledice delovanja mogle osetiti. Međutim, u partizanskoj intepretaciji u toku rata, kao i docnije u političkoj i publicističkoj literaturi, predstavljen je kao simbol kontinuiteta revolucionarne vlasti u Srbiji, iako njegov rad nije bio obnovljen ni u jednoj kasnijoj fazi do oslobođenja Srbije od okupatora.

Na prvom zasedanju AVNOJ-a, novembra 1942, nije razmatrano nacionalno pitanje, iako je proces faktičke federalizacije Jugoslavije tekao u formama karakterističnim od prvog dana narodnooslobodilačke borbe. Odnos prema nacionalnom pitanju mogao se videti iz štampe narodnooslobodilačkog pokreta i proglasa, saznati iz internih instrukcija, govora i članaka prvaka narodnooslobodilačkog pokreta. Za taj proces karakteristično je da su osnovne koncepcije postojale i opšti osnovni nacionalni ciljevi bili nesumnjivo određeni, ali se oko pojedinosti razgraničenja i karaktera potencijalnih federalnih jedinica rukovodstvo KPJ nije izjašnjavalo, jer su razlozi unutrašnje i međunarodne političke oportuniteti bitno opredeljivali poteze, rešenja i kvalifikacije narodnooslobodilačkog pokreta u tom pitanju. Stoga i dosta nedoumica, nejasnoća, skrivenih inicijativa i upozorenja preko konspirativnih partijskih organa. Najcelovitije i najsistematičnije problem nacionalnog pitanja u narodnooslobodilačkoj borbi izložio je Tito u partijskom organu „Proleter“, krajem 1942. godine, posle Prvog zasjedanja AVNOJ-a. Titov članak „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe“ konkretizacija je nacionalne politike KPJ u dotadašnjem toku rata i narodnooslobodilačke borbe. Ključno mesto ovog članka programsko strateške prirode, koje sadrži srčiku nacionalne politike KPJ, predstavlja teza da narodnooslobodilačka borba ne bi mogla da se završi pobedom nad okupatorima i njihovim saradnicima („slugama“) ako u toj borbi ne bi bilo narodnog jedinstva. „Današnja narodno-oslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji, nerazdvojno su vezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspešna kada narodi Jugoslavije ne bi videli danas u toj borbi osim pobede nad fašizmom i pobedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Reč - narodno-oslobodilačka borba - bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kad ona ne bi imala osim opšte jugoslovenskog smisla i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi značila osim oslobođenja Jugoslavije u isto

vreme oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodno-oslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svih naroda Jugoslavije. U tome i jeste suština narodno-oslobodilačke borbe."²⁶⁾

Članak je taktički sinhronizovan u trenutku najveće opasnosti po narodnooslobodilački pokret od četnika. Iz ovog Titovog članka istoričari su izvlačili uglavnom ovo mesto, koje je pregnatno izražavalo jedinstvo nacionalne i socijalne emancipacije naroda Jugoslavije u ratu koji je tekao. Socijalna komponenta emancipacije nije razrađena već samo izražena u usputnoj oceni da nema povratka „na staro“, pod čime se podrazumevalo negiranje vlasti i socijalnih osnova Kraljevine Jugoslavije. Drugo mesto koje je, takođe, često navođeno odnosi se na to da se u redovima NOV i POJ „od samog početka pa do danas nalaze u ogromnoj većini baš Srbi, umesto da bude obratno. Baš srpski, crnogorski, bosanski i lički partizani i brigade koje su bile sastavljene gotovo isključivo od Srba, vodili su i danas vode nemilosrdnu borbu ne samo protiv okupatora već i protiv četnika Draže Mihailovića i ostalih neprijatelja ugnjetenih naroda... Srpski je narod dao i još uvek daje najveći doprinos u krvi u borbi protiv okupatora i njegovih izdajničkih slugu, ne samo Pavelića, Nedića, Pećanca, nego i protiv Draže Mihailovića i njegovih četnika, za punu slobodu i nezavisnost svih naroda Jugoslavije". ' Titova analiza namerno je otkrivala perspektivu narodima koji su bili distancirani prema narodnooslobodilačkoj borbi, ukazivanjem da samo u redovima narodnooslobodilačkog pokreta mogu ostvariti slobodu, spasiti se odmazde za stradanja srpskog naroda, ali i od bratoubilačkog rata. Naglašavanjem nacionalnih prava Hrvata i drugih naroda nastojalo se da se oni privole da se što aktivnije uključe u narodnooslobodilački pokret. Činjenica je, kao što ističu neki istoričari, da je reč o simetriji zločina, ali u datoj situaciji jednostrano osuđivanje masovnih zločina nad Srbima dovelo bi do izolacije i uništenja narodnooslobodilačkog pokreta. Hrvati i Muslimani su upozoravani da je u njihovoj mobilizaciji za narodnooslobodilački pokret jedini njihov spas. Bio je to dvostruki spas: od četničkog revanša, a na drugoj strani prevođenje Hrvata i Hrvatske na stranu antifašističke koalicije. Titov taktički prilaz privremeno je izgladio nesklad ove politike, ali ga je otvorio kasnije, u vidu srpskog odbacivanja strategije ćutanja ili zaborava. Isticanjem ravnopravnosti naroda i prava na samoopredeljenje, koje se rešava aktivnim učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi, komunistička politika radikalno se razlikovala od one svojih protivnika koja je počivala na likvidaciji celih naroda ili na kolektivnim odmazdama nad narodima bez razlike. Srpska snaga pod vodstvom KPJ zauzela je drukčije nacionalno stanovište u odnosu na četničku politiku. Put nacionalne emancipacije vodio je jedino nagoveštavanjem putem, jer je od toga zavisila i sudbina borbe u toku i obnova

²⁶⁾ „Proleter“, organ CK KPJ, god. XVII, decembar 1942 (br. 16).

²⁷⁾ Isto.

Jugoslavije, koja je najveće ratno delo jugoslovenskih komunista. No, ona je u sebi sadržavala moralno-politički nedozvoljivo ćutanje o masovnoj likvidaciji Srba. Između dnevnog pragmatizma i budućnosti, KPJ opredelila se za politiku koja će je zbog ćutanja činiti teško hranjivom posle rata, kada se pitanje u uslovima snažne Partije i organizovane države moglo daleko lakše otvoriti. No i tada je preovlađavao strah od buđenja srpskog nacionalizma, kao da on nije nastajao i narastao zbog ćutanja KPJ, čak i u njenim redovima. Strah vodstva KPJ od većinskog naroda prisutan pre rata, u toku rata, održao se i posle 1945. godine. Dovoljno je pogledati koliko je stereotipa upotrebљeno na račun stvaranja Jugoslavije, međuratne pozicije srpskog građanstva, pa i držanja srpskih građanskih snaga u ratu: da je „versajski mir“ imao za narode Jugoslavije katastrofalne posledice; „velikosrpska hegemonija“; „versajska Jugoslavija“ rođena na Krfu, u Londonu i Parizu; da je stara Jugoslavija postala najtipičnija zemlja nacionalnog ugnjetavanja u Evropi; da su Hrvati, Slovenci i Crnogorci bili neravnopravni državljani Jugoslavije; da je velikosrpska hegemonistička klika korumpirala najreakcionarnije elemente Hrvata, Slovenaca, Muslimana; o Jugoslaviji kao maski srbizacije Hrvata i Slovenaca itd.²⁸⁾ Time se uspostavljala i nastavljala da živi hipoteka velikosrpske vladavine, koja praktično nije ni prekidana, jer je na njoj zasnivana nacionalna politika KPJ koja je od Srba zahtevala da ne pokreću svoje pitanje. U suštini, taktički je trebalo zaplašiti narode u Hrvatskoj, Sloveniji i Muslimane, kao i manjine, da sa strepnjom iščekuju pobeđu drugih snaga srpske orijentacije, upozorenjem da četnici već bruse noževe. Ovaj strah je u izvesnom smislu realan, jer su četnici imali antihrvatske i antimuslimanske programe, pretili odmazdom, spremali se da krenu na zapad Jugoslavije i unište NDH i „partizansku republiku“, nasuprot narodnooslobodilačkom pokretu koji je planirao da na proleće 1943. krene na istok Jugoslavije. Izneti Titov stav imao je za cilj da stavi do znanja Hrvatima i Muslimanima da se jedino mogu spasiti priklanjanjem narodnooslobodilačkoj borbi, kao što je i učešće Srba u narodnooslobodilačkom pokretu obezbeđivalo da ne dođe do reprize novog klanja, ali sada Hrvata. Međutim, ako se ova politika ne sagleda u vertikalnoj liniji i sa antisrpskim posledicama, sa svom trajnošću, onda se ne može uočiti štetnost iznetih jednostranih ocena o nacionalnim odnosima u Jugoslaviji i dubљeg političkog smisla Titovih inspirativnih odrednica.

Tito je mogao, kao što ističu neki istoričari, navoditi srpsku većinu NOVJ i zbog toga da svim faktorima u zemlji i inostranstvu stavi do znanja da četnici nemaju sve Srbe već samo deo, čak manjinu, iako nam se ta činjenica činila manje važna u času taktičkog objavljivanja Titovog programskog priloga u odnosu na iznete ciljeve suštinskog značaja.

Odlukom o federativnom uređenju isticalo se da se Jugoslavija izgrađuje na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnoprav-

²⁸⁾ Isto"

nost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Predloženi grb od pet buktinja simboliše pet nacija. Bosna i Hercegovina je konstituisana kao federalna jedinica neposredno uoči drugog zasedanja AVNOJ-a u Mrkonjiću, jer se prethodno pominjala mogućnost njene organizacije kao autonomije vezane za savez ili samostalne, neku vrstu federalne jedinice.^{29'}

Suverenost naroda koja je proklamovana implicitno sadržala je i staranje za delove svog naroda u drugim federalnim jedinicama sa stanovišta poštovanja osnovnih nacionalnih prava i duhovne integracije naroda, naravno bez protekcionizma i intervencije koja bi vređala prava većinskog naroda i vlasti odgovarajuće federalne jedinice. U datoj istorijskoj situaciji ova prava bila su zagarantovana osnovnim aktima federalnih jedinica u kojima su živeli delovi pojedinih naroda. ZAVNOH je doneo odluku koja garantuje ravnopravnost Hrvata i Srba u federalnoj Hrvatskoj. ZAVNOH je bio sastavljen od predstavnika hrvatskog i srpskog naroda, kao i nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Budući da je bio najviše političko telo narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, ZAVNOH je na svom Prvom zasedanju, juna 1943. godine izražavao volju hrvatskog i srpskog naroda u Hrvatskoj da ostvare svoju težnju za slobodom i samostalnošću, predstavljajući izraz borbenog jedinstva hrvatskog i srpskog naroda u Hrvatskoj.^{30'} Na drugom zasedanju ZAVNOH-a, održanom u Plaškom od 12. do 15. oktobra 1943, usvojenom Rezolucijom izražavano je priznanje Srbima u Hrvatskoj za neviđene žrtve u dosadašnjim borbama i dokaze koje su dali u svojoj velikoj ljubavi prema zajedničkoj domovini. Oni će, kaže se, zajedno uživati „i plodove pobjede i slobode“. „Nema, ne smije i neće biti Hrvatske, u kojoj Srbima ne bi bila zajemčena puna ravnopravnost i jednakost“.^{31'} Pitanje srpsko-hrvatskih odnosa, kao što su neki rukovodeći ljudi već septembra 1943. primećivali (dr Ivan Ribar), prevazilazilo je okvire Hrvatske, predstavljajući i jugoslovenski problem, jer je Srba bilo svuda u Jugoslaviji, sem u Sloveniji, zbog čega je pitanje tih odnosa trebalo rešavati jedinstveno. „Jer Srbin u Hrvatskoj ne sme da osjeti, da je Srbijancu, dakle Srbinu u Srbiji bolje nego njemu“.^{32'} Srpski većnici ZAVNOH-a obrazovali su početkom 1944. Klub vjećnika ZAVNOH-a, koji je bio neka vrsta stranačkog pandana Izvršnom odboru HSS na oslobođenoj teritoriji, konstituisanom oktobra 1943. godine, predstavljajući istovremeno - kao što ističu neki istoričari - i nacionalnu reprezentaciju srpskog naroda u predstavništvu federalne Hrvatske.^{33'}

^{29>} B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam - ideje i stvarnost I*, Beograd, 1987, 767-8.

³⁰⁾ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, *Zbornik dokumenata*, 1943, Zagreb, 1964, 215-223.

³¹⁾ Isto, 478-481.

³²⁾ ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, Reg. br. 4384.

³³⁾ Klub je osnovan u Otočcu januara 1944. godine. J. Pleterski smatra da je Klub istakao „nacionalni značaj KPJ za Srbe u Hrvatskoj“. - J. Pleterski, *Nacije Jugoslavija Revolucija*, Beograd, 1985, 412.

Doneta rešenja odražavala su prevagu srpskih boraca u jedinicama NOV u Hrvatskoj, potvrđujući njihovu borbu garantovanjem ravnopravnog tretmana u postojećoj federalnoj jedinici kao državi hrvatskog i srpskog naroda. Sve dubljim polarizacijama hrvatskog naroda za narodnooslobodilačku borbu i priticanjem Hrvata u NOV proširivale su se, međutim, i prve pukotine u sferi međunacionalnih, srpsko-hrvatskih odnosa, sumnje i nepoverenja koja su se više osećala nego što bi se glasno iskazivala.

U Srbiji su pripreme za stvaranje antifašističkog veća Srbije preduzimane još u prvoj polovini 1943. godine, posle osnivačkog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću. Iz sačuvanih izvora vidi se da je Pokrajinski komitet 14. januara 1943. izvestio CK KPJ o kadrovskom sastavu budućeg tela. Iz pisma PK proizilazi da se računalo na Petra Stambolića u ime PK i Glavnog štaba, na članove okružnih komiteta, članove štabova partizanskih odreda, ilegalce, kao i na pojedine vanpartijske ličnosti, pre svega na Vladislava Ribnikara, direktora „Politike“, bliskog komunistima, te Dušana Bogdanovića, člana Glavnog odbora Narodne seljačke stranke koji je održavao veze sa rukovodećim komunistima - Ivanom Milutinovićem i Blagojem Neškovićem. Bogdanović je rukovodstvu Partije istovremeno bio veza sa generalnim sekretarom stranke, dr Dragoljubom Jovanovićem.³⁴⁾ Pokrajinski komitet je marta 1943. tražio od svih okružnih komiteta da odrede po najmanje pet delegata za antifašističko veće Srbije, komuniste, „najpoznatije u svom kraju“,³⁵⁾ ali od osnivanja ASNOS-a nije bilo ništa, iz više razloga, ali pre svega zato što CK KPJ nije davao načelnu saglasnost. Pri postojećoj hijerarhijskoj strukturi Partije i partijskom centralizmu bez presedana, ništa se nije moglo niti smelo rešavati samostalno. Objektivno gledano, u Srbiji polovinom 1943. nije bilo ni jednog okružnog narodnooslobodilačkog odbora i brigade kao osnove za stvaranje najvišeg organa vlasti srpske zemlje. Građanskih političara, koji bi bili voljni da učestvuju u ovoj komunističkoj kombinaciji, jednostavno nije bilo. Čak je i Dragoljub Jovanović, kao levičar, pre rata narodnofrontofski orijentisan, koji je poznao komuniste, ostao zakonspirisan, nespreman da sarađuje sa strankom koja je „partnere“ stavljala pred svršen čin. Vladislav Ribnikar izašao je na slobodnu teritoriju i našao se u zapadnim delovima Jugoslavije. Dušan Bogdanović nije prihvatao predlog Pokrajinskog komiteta, kao i drugi konsultovani političari i javni radnici. Narodnooslobodilački pokret u Srbiji još nije ostvarivao onoliki uticaj koji bi ohrabrivao građanske političare da sarađuju s njegovim strukturama vlasti. Petar Stambolić pominje da se polovinom 1943. računalo da se za predsednika ASNOS-a izabere dr Siniša Stanković.³⁶⁾ Blagoje Nešković je obavestavao CK KPJ da je PK zamislio da se Veće izabere na taj način što bi se liste kandidata iznosile

³⁴⁾ M. Borković, KPJ u Srbiji 1941-1945, knj. druga, Beograd, 1974, 149.

³⁵⁾ Isto, 150.

³⁶⁾ Isto, 151.

na zborovima koje organizuju partizanski odredi i na konferencijama NOO, omladine i žena.³⁷⁾ Iz postojećih izvora može se videti da su neke radnje u vezi sa stvaranjem ovog tela preduzimane (Požarevac, Čačak itd.), ali da još nisu bili sazreli uslovi za njegovo konstituisanje.³⁸⁾ Septembra i oktobra 1943. Pokrajinski komitet obnavlja ideju o izboru kandidata za Veće. Neki su ovo telo krstili kao „AVNOJ Srbije”.³⁹⁾ Moma Marković je 11. novembra 1943. obavestio PK KPJ za Srbiju da se u Bosni vrše pripreme za stvaranje NKOJ-a i da CK KPJ traži da se hitno na slobodnu teritoriju prebace Dušan Bogdanović i Dragoljub Jovanović, ali je Bogdanović bio uhapšen od okupatora marta 1943, a Dragoljub Jovanović nije bio spreman da ulazi u komunističke organe bez svoje i stranačke individualizacije, a na drugoj strani prethodnog ravnopravnog raspravljanja o odlukama i saglašavanja s njima. Pozivan je na slobodnu teritoriju, kaže, tek posle svršenog čina da „pokrije imenom Narodne seljačke stranke i svojim imenom odluke u čijem donošenju nismo učestvovali”.⁴⁰⁾

Na drugom zasjedanju AVNOJ-a preovlađivali su delegati srpskog porekla (54%). Delegaciju iz Srbije sačinjavali su predstavnici iz srpskih jedinica NOV. Vojni kadrovi iz Srbije činili su reprezentativno partijsko predstavništvo, samim tim su se u svojstvu većnika na drugom zasjedanju AVNOJ-a uglavnom našli rukovodeći komunistički kadrovi iz Srbije. No, oni nisu na drugom zasjedanju ili posle njega, kao celina, ili pojedinačno, sem donekle Moša Pijade, postavljali pitanje Srbije u Federaciji u smislu razjašnjenja, preciziranja, granica, oblika buduće federalne jedinice, centralizma i decentralizacije, vojske itd., dakle svih onih pitanja koja su u razgovoru sa maršalom Titom posle zasjedanja postavljali slovenački delegati. Sem sa slovenačkim većnicima, sličan sastanak Tito je imao i sa hrvatskom delegacijom. Ako se ima u vidu značaj čina stvaranja složene države, njegovu najslabiju tačku u Jajcu predstavlja to što nije bilo otvorene rasprave o načelima i pojedinostima unutrašnjeg uređenja. Polazilo se od opšte političke teze da narodnooslobodilačka borba sa sobom nosi rešenje nacionalnog pitanja u smislu ravnopravnosti svih naroda u državnompravnoj formi federacije. S obzirom na ideološku platformu ovih delegata, činjenicu disciplinovanosti komunista, kao i širenje odijuma prema ranijoj velikosrpskoj politici, slična rasprava nije se mogla ni zamisliti. Pitanje može da se pokreće samo iz daleke perspektive, sa stanovišta naknadno stečenog iskustva i posledica koje su nastupile.

Razgovori Tita sa hrvatskim i slovenačkim većnicima sadrže neka bliža objašnjenja o karakteru jugoslovenske federacije. Tito je u razgovoru sa hrvatskim većnicima isticao da je on sin „Hrvatskog zagorskog seljaka”, da se Hrvati nemaju čega plašiti od srpskog naroda i da Hrvatska igra „važnu ulogu, jer su Hrvati i Hrvatska bili nosioci

³⁷⁾ Isto, 150.

³⁸⁾ Isto.

³⁹⁾ Isto, 151.

[^] AJ, Dragoljub Jovanović, Političke uspomene. Memoari, VII, 351-353.

borbe protiv velikosrpske reakcije", da je u „sklopu zajedničke borbe Hrvatska jak stup, ako se iznutra izcimentira tada će Hrvati i Hrvatska odigrati veliku ulogu". „Zadatak je likvidirati unutarnje neprijatelje, jer oni su opasniji od okupatora".⁴¹ Slovenački delegati su se interesovali za centralizam, koji je Tito objašnjavao spoljnopoličkim razlozima, te za slovenački jezik u vojsci. Edvard Kocbek je u razgovoru naglasio „Titovo lično prijateljstvo prema Slovencima". Vrhovni komandant je prihvatao da slovenačka vojska mora imati slovenački jezik od vrhovnih komandi do najnižih jedinica. „Za oslobođenje Slovenačkog primorja i Koruške ne stoji samo vaša, slovenačka vojska, nego sva naša armija".⁴² Pitanje centralizma, slovenačkog jezika u vojsci i granica, odnosno nacionalne integracije Slovenaca bila su pitanja od vitalnog značaja za slovenački narod, koja su raspravljena i potvrđena u razgovoru sa prvim čovekom KPJ. Koliko je pitanje nacionalne integracije Slovenaca bilo od primarnog značaja za slovenački narod svedoči istovetan stav koji su o njemu zauzimali i slovenačka emigracija i predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta. Izostanak razgovora o sličnim pitanjima sa drugim delegacijama formalno gledano nije obavezivao, ali je faktički izdvajao ove dve delegacije u odnosu na druge, tim pre što je delegacija najvećeg naroda bila predstavljena isključivo preko predstavnika u vojnim jedinicama. Dok su se jedinice drugih naroda Jugoslavije u brigadama pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba borile van granica svojih zemalja, dotle jedino Slovenci nisu prihvatili da njihove jedinice pređu na teritoriju drugih jugoslovenskih zemalja, ako se izuzmu granični predeli Hrvatske. Pokušaj Arsa Jovanovića, na osnovu Titovog ovlašćenja, da formira brigade u Sloveniji 1942. koje bi napustile teritoriju Slovenije, naišao je na otpor CK KP Slovenije i dezavuisanje ovlašćenog predstavnika Vrhovnog štaba sa obrazloženjem da bi se time oduzela „organska osnova" slovenačkoj vojsci.

Na drugom zasjedanju AVNOJ-a zagarantovana su prava nacionalnih manjina, ali nije došlo do stvaranja autonomnih jedinica van proklamovanih federalnih jedinica ili u njihovom okviru. Uoči drugog zasjedanja AVNOJ-a pominjala se autonomija samo za Bosnu i Hercegovinu, s obzirom na složeni nacionalni karakter ove zemlje, a u skladu sa principom jugoslovenske federacije kao nacionalne da bude onoliko federalnih jedinica koliko ima i nacija, što je za Rodoljuba Čolakovića bilo primena „mehaničkog" načela. Čolaković je iznosio argumentaciju da je reč o istorijskoj formiranoj geografsko-ekonomskoj celini, sa nacionalnom složenošću i strahom Muslimana da ih ponovo ne počnu pretvarati čas u Srbe, čas u Hrvate.⁴³ Očigledno je da koncepcija o

⁴¹ Tito je isticao „važnu ulogu Hrvatske", jer su „Hrvati i Hrvatska bili nosioci borbe protiv velikosrpske reakcije". - B. Petranović, S. Nešović, AVNOJ i revolucija, 457.

⁴² Isto, 459-460.

⁴³ R. Čolaković, Tako je rođena nova Jugoslavija, I, Beograd, 1963, 118-119; R. Čolaković, „Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina", AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1974, 11-18.

statusu Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji nije bila jasna ni rukovodstvu KPJ. Ideja o autonomiji bila je pomenuta na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940. godine. Prelazna ideja o autonomiji vezanoj za Savez prerasla je u ideju o federalnoj jedinici neposredno uoči drugog zasedanja AVNOJ-a. Vojvodina je imala relativno izgrađenu vojno-političku organizaciju, ali kao autonomna jedinica nije ozvaničena na AVNOJ-u. Proglašenje autonomije Vojvodine nesumnjivo se još nije smatralo oportunističkim, s obzirom na stadijum razvitka narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj i Srbiji, pa i slab odziv manjinskog stanovništva u narodnooslobodilačkoj borbi. Između hrvatskog i vojvođanskog rukovodstva postojao je i spor oko zapadnih delova Srema i Baranje. Status Kosova i Metohije takođe nije razmatran na Drugom zasedanju AVNOJ-a, ako se izuzme načelna odredba o priznanju prava nacionalnih manjina. Na Kosovu i Metohiji delovao je Oblasni komitet KPJ za Kosmet neposredno vezan za CK KPJ i Glavni štab, ali narodnooslobodilačka borba je bila nerazvijena i Albanci masovno van nje. Albanski pritisak na slovensko stanovništvo Kosova i Metohije bio je snažan, a ideja velike Albanije u vodećim snagama albanskog društva više nego jaka, s obzirom na uticaj ovih snaga na albanske mase, razvijenu kolaboraciju i prihvatanje koncepcije etnički čistog Kosova u „Velikoj Albaniji”. Taj pritisak će se još više pojačati obrazovanjem Druge prizrenske lige, septembra 1943. godine.

Nastajući politički i sistem vlasti oružane revolucije imao je već u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a federativno obeležje. Praksa jugoslovenske revolucije od prvog dana menjala je unutrašnje uređenje Jugoslavije, a nije kvalifikovala ove promene kao federalizam, federaciju, federativno uređenje iz unutrašnjepolitičkih i međunarodnih obzira sve do jeseni 1943. godine. Reč je o funkcionisanju vojno-političkih organa praktično prema teritorijalnim kompetencijama partijskih rukovodstava, odnosno partijskih organizacija, jer je KPJ jezgro narodnooslobodilačkog pokreta. Prema tom teritorijalno-partijskom merilu stvarani su pokrajinska rukovodstva za vojno rukovođenje i organi vlasti, odnosno politička predstavništva u formi „zemaljskih veća”, što terminološki potseća na slična tela u jugoslovenskim zemljama pod Austro-ugarskom („zemaljske vlade” isl.). Tako je od prvog dana ustanka do u predvečerje AVNOJ-a u Jajcu federacija okvirno i u načelu bila konstituisana i životno delatna.

Opštejugoslovensko jedinstvo, uz poštovanje ravnopravnosti naroda u višenacionalnoj državi, ali sada - za razliku od trijalističke formule - i makedonskog i crnogorskog, omogućavali su i učvršćivali jasno definisani strateški ciljevi rukovodećeg subjekta jugoslovenske revolucije. Jedinstvo je obezbeđivala, pre svega, KPJ, integrisana kao rukovodeće jezgro u sve pore nove društvene i vojne organizacije, bez dovođenja u pitanje svog ideološko-političkog identiteta. KPJ, odnosno narodnooslobodilački pokret, obezbeđivali su jedinstvo i koheziju jugoslovenske celine posredstvom Politbiroa CK KPJ, Vrhovnog štaba,

Titovog autoriteta, ustanove delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba sa neograničenim ovlašćenjima. Kao što je demokratski centralizam KPJ u praksi zapostavljao demokratsku na račun centralističke komponente, slično se dešavalo i u organizaciji vlasti. Partija je u svojoj strukturi imala nacionalne kompartije, koje nisu istovremeno stvorene, čime je Srbija nesumnjivo bila oštećena u višeznačnom smislu reći, ali Jugoslavija ipak nije bila suštinski federalizovana, s obzirom na načelo demokratskog centralizma kojem su bile podređene nacionalne i pokrajinske partijske organizacije. Dominantna pozicija KPJ u federativnom sistemu vlasti uveliko je formalizovala delatnost i praksu jugoslovenske federacije, jer je glavni centar i kičma sistema bila sadržana u Politbirou, sa suverenom moći generalnog sekretara KPJ koji je u ličnosti Tita već počeo da dobija harizmatične oznake. Tito je istovremeno u vezi sa forsiranjem njegovog kulta posle drugog zasedanja AVNOJ-a iskorišćavan kao personifikacija Jugoslavije. U komunikaciji Britanaca sa narodnooslobodilačkim pokretom, odnosno novom Jugoslavijom, najčešće se govori o Titu, dok se AVNOJ, NKOJ, Vrhovni štab retko pominju, jer se on sa ovim organima izjednačavao. U tim izvorima još se moglo naići na pitanje što misli Politbiro.

Odluke AVNOJ-a, pre svega ova o federaciji, u datoj istorijskoj situaciji na najvidljiviji način predstavljala je antitezu nacionalno čistim državama, bila izraz neprikosновенosti Jugoslavije i njenog teritorijalnog integriteta. Proglašena je suverenost naroda, ali i Jugoslavije kao predstavnika suvereniteta države u celini. Ova odredba davala je izvorni karakter federaciji. Sama odluka ima konstitutivni karakter, jer dovršava fizionomiju savezne države u najvažnijim linijama. AVNOJ je proglasio obnavljanje Jugoslavije ravnopravnih naroda, ali s oslonom na prethodnu borbu i ostvarenu institucionalizaciju potencijalnih federalnih jedinica. Narodnooslobodilačka borba tekla je od prvog dana u tom znaku, da su narodi Jugoslavije odlučili da nastave život u okvirima Jugoslavije. Analiza ove odluke nedvosmisleno upućuje da je reč o federaciji a ne savezu država ili konfederaciji. No, federacija 1943. nije bila izgrađena do kraja. Srbija još nije bila izgrađena kao složena federalna jedinica, organizacije AVNOJ-a i NKOJ-a nisu bile dovršene, a nisu regulisani ni odnosi između AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih veća. Granice federalnih jedinica nisu bile utvrđene odlukama najviših državnih organa. Teritorijalni okviri federalnih jedinica utvrđivani su po nejednobražnim merilima i nejednakim hronološkim momentima. Jedna razgraničenja zasnivana su na istorijskim, a druga na etničkim argumentima. Sporna pitanja rešavana su u zatvorenom krugu Politbiroa, na sednicama Predsedništva AVNOJ-a, bez publiciteta, putem ad hoc partijsko-državnih komisija, privremenim razgraničenjem koje je vremenom postalo trajno, na bazi sporazuma predstavnika pojedinih federalnih jedinica. Srbija je tako razgraničena na osnovu stanja iz vremena posle Berlinskog kongresa, ako izuzmemo podelu Sandžaka. Posle drugog zasedanja AVNOJ-a došlo je do različitog tumačenja

odluke o položaju Sandžaka (koji su jedno vreme svojatali Crnogorci); postojao je spor između Hrvatske i Vojvodine oko zapadnog Srema; spor između Srbije i Makedonije oko tzv. Ristovačke Makedonije; javljale su se autonomističke težnje u Dalmaciji, uz spor između dalmatinskog i hrvatskog partijskog rukovodstva. U hrvatskom partijskom rukovodstvu u leto 1944. godine postojale su i tendencije konfederalizma Hrvatske vezivane za Andriju Hebranga (zasebna vojska). Moša Pijade je predlagao da se osnuje srpska pokrajina sa autonomnim statusom u federalnoj Hrvatskoj, ali o tome nema pisanog traga, ako izuzmemo memoarske iskaze.⁴⁴¹ Pijade je sa uspostavljanjem ove autonomije u Hrvatskoj računao na eventualnu ravnotežu ukoliko se u Srbiji formiraju autonomne jedinice. Bilo je pojedinačnih tendencija da se i u zapadnoj Makedoniji ustanovi autonomija.

Odluke AVNOJ-a zamišljene su kao odluke o unutrašnjem uređenju, dakle kao najvažniji unutrašnji akt, a Srbija je bila najveća zemlja Jugoslavije. Formalna logika bi upućivala da se zasedanje nije moglo održati bez reprezentativnih predstavnika najveće zemlje. Slobodno izabrana delegacija Srbije morala bi na drugom zasedanju postaviti pitanje položaja Srbije u Jugoslaviji, u novoj federaciji, pitanje granica, a to Titu i rukovodstvu KPJ nije uopšte odgovaralo. Stoga je odluka morala biti doneta bez kvalifikovanih srpskih delegata koji bi mogli otvoriti srpsko pitanje. Rešenje je nađeno u disciplinovanoj delegaciji iz srpskih jedinica NOVJ van Srbije, istaknutim komunistima, koji su sledili odluke po principu partijskog centralizma, slepo prihvatili ideologiju Partije i reorganizaciju Jugoslavije na federativnoj osnovi u skladu sa shvatanjima narodnooslobodilačkog pokreta, koja su praktično bila shvatanja KPJ.

Formiranje ASNOS-a u Srbiji takođe je odlagano, sa obrazloženjem da nema objektivne osnove za saziv tog tela, iz čega proizilazi da nije bilo ni objektivne osnove da se odlučuje o tako krucijalnom pitanju unutrašnjeg uređenja.

U Srbiji nije moglo biti civilnih i vojnih inicijativa ukoliko one ne bi bile inspirisane iz centra partijskog i vojnog rukovodstva Jugoslavije. Rešenja za Srbiju morala su poticati iz vrha narodnooslobodilačkog pokreta i onemogućavati bilo kakvu opoziciju u smislu suprotnih odluka ili modifikacije postojeće faktuelne federativne strukture Jugoslavije.

Pa i oslobođenje Srbije moralo je doći spolja, dejstvom partizanskih snaga iz zapadnih delova Jugoslavije. Jugoslavija se, suprotno iskustvu iz 1918, stvarala van Srbije, severno od Save i Dunava, uz odlučujuću ulogu Srba iz zapadnih delova Jugoslavije i partizanskih jedinica iz Srbije i Crne Gore. Sa tim snagama, kao udarnim, Tito će u leto 1944. krenuti u oslobađanje Srbije, oslonjen na pomoć trupa Crvene armije, koje su odigrale odlučnu ulogu u tri pravca: slamanje nemačkog otpora,

⁴⁴¹ M. Đilas, *Revolucionarni rat*; Beograd, 1990, 354.

faktički raskid sa politikom jednakog političkog uticaja Sovjeta i Britanaca i skidanje s dnevnog reda nastavljanja građanskog rata. KPJ je radila da Srbija ne izkaže svoj borbeni, vojni i politički individualitet, jer se onda nije otvaralo srpsko pitanje.

Jugoslovenska federacija stvorena na drugom zasjedanju AVNOJ-a nesumnjivo je trijumfovala nad svim nacionalističkim politikama, ideologijama, institucionalizovanim pokretima i vazalnim državama koje su negirale Jugoslaviju, nastavljale bratoubilački rat i nacionalistički delirium u znaku „rata svih sa svima“. Jugoslavija je obnavljana na federativnim osnovama, što je bila želja progresivnih snaga u srpskom narodu izražena i pre rata, iako neostvorena zbog fašističke agresije na Jugoslaviju. Razlika između građanske koncepcije federalizacije i one KPJ ogledala se u tome što je komunistička usvajala više nacionalnih entiteta. Odluka drugog zasjedanja AVNOJ-a o federativnom ustrojstvu polazila je i od postojanja makedonske i crnogorske nacije. Muslimani su se izdvajali u proglasima kao posebnost, ali ne i kao nacionalitet, do čega će doći mnogo kasnije.

Ove odluke napadnute su kao odluke „šumskog tela“, „teroristički akti“, odluke „komunističkog kabineta“, kao „politika svršenog čina“, nedemokratska uzurpacija manjinske struje u raspravljanju pitanja ustavotvornog karaktera itd. Sa formalne tačke gledišta, ovim odlukama i načinu njihovog donošenja zaista se može mnogo toga prigovoriti, jer se, uostalom, radilo o promenama unutrašnjeg uređenja u uslovima krajnje iregularne, ratno-revolucionarne situacije. No formalnu perfekciju nemaju mnoge slične odluke u istoriji, ali im se legitimnost nije odričala.

U delu srpskog naroda održavalo se uverenje da je druga, komunistička Jugoslavija, obnovljena u znaku slabljenja „cepanja“ i degradacije srpstva. Godine 1918. postojalo je uverenje da je pod zajedničkim jugoslovenskim krovom ostvarena integracija svih Srba, ali se izdvajanjem Hrvata u „corpus separatum“ 1939. neminovno postavilo pitanje Srba. Otvaranje srpskog pitanja u jednoj tako heterogenoj zemlji kakva je Jugoslavija nije moglo da ne otvori sva ostala nacionalna pitanja. Komunistička Jugoslavija nije rešila pitanje Srba u smislu sabiranja svih Srba u jednoj federalnoj jedinici, ali je obezbedila da Srbi van federalne Srbije dobiju status naroda (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini). Komunistima je pošlo za rukom da dobiju na svoju stranu „zapadne Srbe“, što je dobrim delom omogućilo pobedu narodnooslobodilačkog pokreta, sa Srbima iz Srbije internacionalističke, jugoslovenske orijentacije. Sličnu pobedu KPJ je izvojevala i na Kosovu i Metohiji, gde su najširi narodni slojevi Srba i Crnogoraca, prešli na stranu komunista a ne četnika. Srbi van Srbije bili su glavna vojska KPJ u drugom svetskom ratu.

Iz izloženog moglo bi se izvući nekoliko opštih zaključaka koji imaju pokriće u verifikaciji istorije kao toka, ali i u stručnoj proveri.

1. Obnovu Jugoslavije kao federativne države podržavale su i sile velike antifašističke koalicije (sa izuzetkom jednog časa Ruzveltova

Amerika), naročito Britanci, a i Sovjeti samim tim što je jezgro narodnooslobodilačkog pokreta činila KPJ, kao njihov ideološki i politički eksponent.

2. Jugoslovenska federacija u ratu anticipirana je na osnovu partijske strukture između dva rata i u ratu. Ipak, postoji jedna krupna razlika između građanskog i komunističkog koncepta federacije, jer su komunisti, prihvatajući tzv. nacionalnu periferiju u građanskoj terminologiji polazili od više nacionalnih entiteta nego HSS 1939. godine.

3. Pre nekoliko godina otvoreno je u našoj literaturi pitanje nejednakih etničkih merila oblikovanja članica jugoslovenske federacije. Bosna i Hercegovina je preko noći, uoči zasedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-gradu 1943. proglašena za federalnu jedinicu, koja svojom etničkom raznovrsnošću odstupa od tipa nacionalne federacije (koliko nacija toliko i federalnih jedinica).

Radeći na obnovi Jugoslavije u vidu nacionalne ravnoteže, deo srpskog naroda ostao je van svoje matične federalne jedinice. Ostaje, međutim, činjenica da do srpske nacionalne integracije nije došlo ni u Kraljevini Jugoslaviji. Godine 1939. stvorena je Banovina Hrvatska, a nije „omeđena“ Srbija niti je bitnije zaštićen srpski narod u budućoj hrvatskoj federalnoj jedinici.

Partizanska ratna federacija predviđala je kada već nije došlo do sabiranja srpskog naroda u jednoj federalnoj jedinici, što nije ni izgledalo bitno u jakoj jedinstvenoj jugoslovenskoj federaciji s administrativnim granicama, da delovi srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini dobiju status naroda. Srpski narod je i u Državi SHS 1918. bio konstitutivni faktor, kao i po odlukama ZAVNOH-a 1943. koje su mu garantovale ravnopravnost i jednakost sa hrvatskim narodom.

4. Avnojevska federacija bila je negacija nacionalističkih državnih tvorevina ili programa koji su se pojavili u toku rata. Stoga je njeno proglašenje krajem 1943. dočekano na nož od svih nacionalističkih snaga. Za hrvatske fašiste Jugoslavija je bila novo ropstvo za Hrvate, koje donosi komunistički pokret pod rukovodstvom Srba. Slabašne snage srpskog kolaboracionizma oko Milana Nedića i Dimitrija Ljotića shvatale su novu Jugoslaviju kao kraj Srbije, videli u njoj slom srpstva padanjem Srbije u ropstvo internacionalnog komunizma, narkotično podleganje zabludi jugoslovenstva, čiji su tvorci hrvatski komunisti. Draža Mihailović, Božidar Purić i celokupna srpska emigracija gledali su na Drugo zasedanje AVNOJ-a kao na samovoljan akt komunista; za njih je to bilo telo ilegitimnih samozvanaca, forma za uništenje srpskog nacionalnog bića. A kada je došlo do sporazuma Tita i Subašića, izneta je teza po kojoj su tri Hrvata (Tito, Ivan Ribar i Ivan Subašić) stavili Srbiju „pod svoje“, s ciljem da razbiju njenu snagu, unište do kraja ideju srpske države i biološku supstanciju srpskog naroda u jugoslovenskom okrilju.

Kraljevska jugoslovenska vlada reagovala je na odluke drugog zasedanja AVNOJ-a na taj način što je njen predsednik, Božidar Purić,

označio ove odluke kao akte terorističkog pokreta, koji ni u čemu ne odgovara „demokratskim i socijalnim shvatanjima našeg naroda niti njegovom narodnom duhu“. Bio je to nesumnjivo težak poraz srpske struje u emigraciji, jer je odlukom AVNOJ-a bio oduzet legitimitet jugoslovenskoj kraljevskoj vladi, svesnoj da gubi pozicije kod saveznika i ugled u slobodnom javnom mnenju antifašističkog sveta. Osuda Mihailovićeve politike u prethodnom periodu sa iznuđenom ostavkom Purića - a preko njega i padom Mihailovića, od januara 1942. do juna 1944. ministra vojske u kraljevskoj vladi - došlo je do kraljevog mandata Ivanu Šubašiću za sastav nove kraljevske vlade. Sve te činjenice u zbiru doživljavale su se kao težak slom srpske politike, zapravo katastrofa, kako je situacija shvatana i u inostranstvu i u zemlji. Za četničke prvake u centru događaja našli su se Hrvati. U institucijama u zemlji i inostranstvu nije bilo istaknutih Srba ni iz građanski umerenijih struja. Pojedini pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta, koji su se predstavljali kao sveštenici, demokrati ili slično, bili su uglavnom već članovi Partije (kao pop Vlado Zečević, dr Rade Pribićević i drugi); među srpskim građanskim političarima na zasedanju AVNOJ-a nije bilo istaknutijih imena, jer se, radilo o regionalnim ili lokalnim prvcima SZ, DS, SDS. Dragoljub Jovanović demantuje da je bio pozivan u Užice, Bihać i Jajce, ističući zapravo da je bio pozivan tek posle donetih odluka, a nije želeo da prihvati politiku svršenog čina, gledajući u svojoj stranci (NSS) uvek partnera a ne poslušničko oruđe. Činjenica je, međutim, da ovaj političar nesumnjive antifašističke orijentacije pre rata i u toku rata nije prihvatio kolaboraciju s komunistima u nametnutim uslovima, to jest da uđe u narodni front pre rata, učestvuje u narodnooslobodilačkoj borbi i sarađuje s KPJ posle izbora novembra 1945. godine, čime je praktično celog života sebe isključio iz odgovornosti za učešće u javnom životu pod uslovima koji su za njega bili neprihvatljivi. Nesumnjivo je, takođe, da je njegova politika iščekivanja za vreme rata vodila računa o internacionalnoj strani rata i o tome kojoj će sferi interesa pripasti Jugoslavija. Sreten Vukosavljević, kao ugledni javni radnik, poznati sociolog sela, ušao je u Šubašićevu vladu protiv svoje volje, na Titov zahtev, kao pripadnik narodnooslobodilačkog pokreta. Šubašićeva vlada nije u svom sastavu imala uticajnijeg Srbina. Uoči formiranja jedinstvene vlade DFJ Britanci su sugerisali da u vladu uđe jedan istaknutiji građanski političar, antifašističke, demokratske i jugoslovenske orijentacije, što je Tito prihvatio, ali je to naišlo na reakciju Sovjeta koji su marta 1945. godine protestovali što se na položaju Milana Grola nije našao Stanoje Simić, kome su oni davali prednost (iako je bio nepoznata politička ličnost u srpskom narodu), smatrajući da je Grol opredeljen za Mihailovića i da će ometati rad vlade.

Pobornici vazalne „velike Albanije“ projektovali su u liku Jugoslavije Srbiju koja želi da uništi albanski narod i onemoguću albansku etničku integraciju, a u instruktorima KPJ kod CK KP Albanije videli „srpske služe“.

Otečestveni front Bugarske je krajem 1943. pominjao nezavisnu Makedoniju na Balkanu.

Mada je u ratu trijumfovala komunistička koncepcija jugoslovenske federacije, a snage pojedinačnih i sukobljenih nacionalizama doživele težak poraz, navodimo iznete ideje jer one nisu sasvim nestale, ostajući prigušene, nezavisno od toga što je njihovo pritajeno ispovedanje podlegalo oštrim kaznenim merama. U pitanju su ideje dugog istorijskog trajanja, manje ili više oformljene nacionalne ideologije u prošlosti, koje se javljaju u raznim istorijskim oblicima i vremenima. Osim toga, nije u pitanju neka apstraktna ili sekundarna pojava već fenomen iza koga su stajale realne društveno-političke snage sve do svog poraza ali i kasnije.

5. Sa stanovišta trajnosti ideja iz prošlosti u novoj istorijskoj osnovi primetno je decenijsko zadržavanje ideja konfederalizma kod Hrvata i Slovenaca. Na te ideje nailazimo još 1914. godine, jače se nagoveštavaju od Franje Šupila i kasnije na Ženevskoj konferenciji novembra 1918, u programskim istupanjima Stjepana Radića, delimično kod Mačeka. Te ideje će svom snagom provaliti u Sloveniji i Hrvatskoj u naše vreme, s tim što su njihovi koreni dublji i u raznim oblicima izražavaju se mnogo ranije.

6. Jugoslavija je, zahvaljujući etničkom sastavu i nacionalnom nezadovoljstvu, bila u Drugom svetskom ratu zemlja sa najmasovnijom kolaboracijom. Kriza jugoslovenske federacije otuda nije mogla da ne izbaci na površinu ideje koje su u ratnom kovitlacu jednom bile odbačene.

Komunisti su se od prvog dana borili za Jugoslaviju kao državni okvir. Njihova politika prema jugoslovenskim nacijama i nacionalnim manjinama bila je usmerena u pravcu da se sačuva Jugoslavija kao strateška okosnica revolucije. Borbom protiv bratoubilaštva koje su izazivale ustaše na tlu NDH, prvenstveno protiv Srba, upućujući ih u borbu protiv okupatora i njihovih saradnika, KPJ je praktično u zapadnim delovima Jugoslavije među srpskim narodom dobila jednu od odlučnih bitaka za Jugoslaviju.

Ustaše su kažnjavane za svoje zločine, ali pitanje odgovornosti za genocid nad srpskim narodom u NDH nije dobilo nužne razmere. Čak ni 1945. godine, kada je „nova Jugoslavija“ u odnosu na „staru“ imala daleko povoljniju međunarodnu poziciju, kao međunarodno priznata u vreme rata, imajući ugovorni odnos sa Sovjetskim Savezom, jednom od rukovodećih sila antifašističke koalicije, i predstavljajući jednu od zemalja-osnivača svetske organizacije mira (OUN) u San Francisku aprila - maja 1945. godine.

Politika srazmerne zastupljenosti u vlasti i političkim organizacijama dobila je tek posle rata puni legitimitet, nezavisno od učešća naroda Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi, što je inače bilo kanon posleratnog ponašanja. Svakako, odlučivali su razlozi političkog pragmatizma, ali su oni zauzvrat pitanje odgovornosti ostavljali nere-

seno decenijama, da bi ono buknuo svom snagom tek u naše vreme. Ponašanje koje je juče moglo izgledati korisno za jedinstvo federacije, pretvorilo se vremenom u štetno, sa svim nacionalnim, političkim, humanističkim i moralnim posledicama.

Negativne posledice u kasnijem razvitku poticale su i iz strukture jugoslovenske federacije koju su komunisti gradili u znaku nacionalne ravnoteže, koja je menjala predratni položaj Srbije i srpskog naroda u Jugoslaviji. Opšti uzor svakako je bila sovjetska federacija, u kojoj je Rusija bila jedna od republika, ali bez svoje nacionalne partije, slično Srbiji do maja 1945. godine. Na drugoj strani, kao realnost, nije se moglo mimoilaziti ni iskustvo građanskih partija, pre svega HSS-a.

Mihailovićeve nacionalna politika - zakasnele promene

Još jedna velika razlika delila je Tita i Mihailovića, što nije bilo bez uticaja na britansku politiku prema Mihailoviću. Tito je bio za Jugoslaviju federativne organizacije, prihvaćene još pre rata, kao državnopravnog oblika rešavanja nacionalnog pitanja, za razliku od Mihailovića koji se, iako za Jugoslaviju, izjašnjavao za homogenu Srbiju u njoj kao najveću i premoćnu jedinicu. Za federativno trijalističko monarhističko uređenje četnički pokret je zvanično istupao tek od Svetosavskog kongresa januara 1944, kada se umerenija struja razila sa ultranacionalističkim krilom četničkog pokreta. Šahovića rezolucija s kraja 1942. godine predviđala je obnovu monarhije sa dinastijom Karađorđevića i Jugoslavije kao unitarne i smaoupravne države. Po toj rezoluciji u budućoj Jugoslaviji nije bilo nacionalnih manjina. Pravoslavna crkva definisana je kao nacionalna i svetosavska ustanova. Za Rimokatoličku crkvu se predviđalo odvajanje od Vatikana u administrativnom smislu, da bi se smanjio negativan uticaj ove centralističke organizacije i ona postala više jugoslovenska i nacionalna, približena duhu Štrosmajerovih ideja. Jaka vojska postala bi nacionalna i moralna škola naroda. U prelaznom periodu nagoveštavala se podržavljena četnička diktatura, jer je četnicima trebalo da pripadne celokupna vlast do ostvarenja uslova za prelaz na ustavne slobode.⁴⁵¹

Na jednoj strani nalazio se internacionalista, revolucionar koji ide na realizaciju svog životnog sna osvajanja vlasti, a na drugoj u suštini „Velikosrbin Mihailović“, obuzet tragedijom svog naroda koji se 1941. našao u kovitlacu nesreća i najdramatičnijih iskušenja. Dok je Tito formulisao kao akcionu parolu politiku „bratstva i jedinstva“, kao antitezu politici svih nacionalizama, dotle je Mihailović išao na kolektivnu odmazdu za srpsko mučeništvo u NDH i drugim krajevima Jugoslavije. Mihailović je svoju političku šansu video u jačanju svojih snaga bez žrtava, za razliku od Tita koji je znao da samo beskompro-

⁴⁵¹ Rezolucija je smatrana nekom vrstom ustavnog akta, iako je doneta na regionalnom skupu, imala je 17 tačaka. - Dj. Slijepčević, n.d., 420.

misnom borbom može sebe uvesti u istoriju drugog svetskog rata, aeobazirujući se na posledice. Tito je polazio od toga da borbena solidarnost naroda predstavlja preduslov pobeđe. Mihailović je uzvraćao odmazdama nad Muslimanima da bi naplatio srpska stradanja u Sandžaku, istočnoj Bosni i Hercegovini. Time je rasplamsavao bratoubilački rat sa primesama verskog rata, koji se u nekim krajevima, naročito graničnim, nacionalno i verski mešovitim, vodio od pamtiveka, lako širio i kao zaraza razvijao, predstavljajući modernu varijantu sukoba „krsta” i „polumeseca”. Time je izazivana lomača na kojoj su mogli da izgore svi narodi ukoliko međusobno istrebljenje bude potrajalo i onemogućila se obnova Jugoslavije. U ime jugoslovenskog karaktera narodnooslobodilačkog pokreta i jugoslovenskog poduhvata, obnove Jugoslavije ravnopravnih naroda, naročito od polovine 1942. kada se našao u zapadnim krajevima Jugoslavije, gde su živeli pomešani Srbi, Hrvati i Muslimani, Tito se još jače zalagao za bratstvo. Pokrenuti pitanje odmazde nad pobijenim Srbima značilo je izazvati protiv sebe hrvatski narod i Muslimane, a time istovremeno označiti slom svog pokreta i kraj Jugoslavije. Pozivao je sve narode u zajednički front protiv okupatora i nacionalističkih snaga kao smrtnih neprijatelja bratstva naroda, ali je na drugoj strani radi privlačenja u redove narodnooslobodilačkog pokreta Hrvata i Muslimana ovim stavljao do znanja da je to put spasenja hrvatskog naroda, prelaženja na stranu pobeđnika, put da se sačuva od zla četničke odmazde. U partizanskoj propagandi se isticalo da je posle početnog dezulzioniranja hrvatski narod najzad shvatio ko su ustaše. Ova „strategija ćutanja” u ime obnove Jugoslavije i uspeha narodnooslobodilačkog pokreta prelazila je praktično preko srpskih žrtava. Ona nije prekinuta ni posle rata, kada su međunacionalni odnosi bili čvršći i manje izloženi eroziji. Šta više, ona se tek tada nastavljala, gradile su se srazmere zasluga, ćutanje je postajalo imperativ u ime neprikosnovenog bratstva; svaka povreda ćutanja o srpskom martirijumu bila je kažnjiva po odredbama krivičnog zakona, što je sve moglo biti pragmatično, ali nije etično i istorično prelaziti preko objašnjenja nezaboravljene likvidacije jednog naroda. Tako je dugo, sve do juče, ovo mesto srpskog stradanja ostalo tabuisano, čime su međunacionalni odnosi postali još bremenitiji nego da je istina blagovremeno kazana i objašnjena. Sveti partijski kanon je bio da se o tome ćuti. Ćutali su svi: političari, istoričari, humanisti. Svako ko bi prekršio ovo pravilo smatran je nacionalistom, još gore šovinomom koji razara društvenu i državnu osnovu jugoslovenske revolucije. Na toj politici nije se mogla izgraditi zdrava nacionalna politika već kad-tad pojaviti nezaceljeni ožiljak koji kao tektonski poremećaj dovodi u pitanje celo jugoslovensko zdanje.

Mihailovićeva politika prema Hrvatima i Muslimanima 1941, u vreme najtežih posledica genocida nad Srbima, nije bila istovetna u svim fazama rata. Kao ministar vojske u Jugoslovenskoj izbegličkoj vladi Mihailović je morao bar nominalno da vodi računa i o drugim

snagama, nezavisno od njihovog nacionalnog statusa. Zbog odnosa saveznika prema Turskoj Mihailović je menjao i svoj odnos prema Muslimanima. Uključivao je u svoj sastav muslimanske političare (Mustafu Mulalića i druge, stvarajući i muslimanske vojne jedinice kao deo „Jugoslovenske vojske u otadžbini“.⁴⁶ Naravno, polazeći od toga da su Muslimani Srbi. Izdavao je i proglaše hrvatskim domobranima da mu se pridruže. Jedino se nije obraćao ustašama, koje je smatrao krvnim neprijateljima srpskog naroda. Ustašama se nisu obraćale ni partizanske snage. Nema nijednog proglašenja da oni pređu na stranu narodnooslobodilačkog pokreta. Iz toga proizilazi da su oni uzimani za fašističku, partijsku vojsku prema kojoj nema milosti. I ovaj moment jasno govori da se četnici i ustaše ne mogu izjednačavati, jer su četnici neprekidno pozivani na predaju, delom tretirani kao zavedeni, amnestirani, uključivani u jedinice NOVJ koje su krajem rata bile zasićene bivšim četnicima, „domobrancima“, Muslimanima iz raznih kolaboracionističkih milicija. Izuzetak se odnosio samo na intelektualne inspiratore politike i izvršioci zločina. S ustašama su mogli u Srbiji samo da se izjednačavaju ljotićeveci, poznati kao „dobrovoljci“, partijska vojska koja je uživala puno poverenje nacista. Između četnika Mihailovića i „dobrovoljaca“, bez obzira što su se svi nalazili u jedinstvenom frontu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, dolazilo je do sukoba i obračuna u toku celog rata. Koliko su Nemci pridavali veru i poverenje ljotićevecima vidi se i po tome što su ih evakuisali u jesen 1944. iz Srbije preko teritorije NDH u plombiranim vagonima. Na drugoj strani, činjenica je da su ove vagone u tranzitu napadale jedinice ustaša predvođene Vjekoslavom Maksom Luburićem, što najbolje govori do kog su stepena patologije bili razvijeni međusobni odnosi.

Britanci su igrali na kartu obnove Jugoslavije, kao i SSSR, ako se izuzme sovjetska suspenzija odnosa s Kraljevinom maja - juna 1941. godine. Britanci su kontrolisali emigrantsku vladu od napuštanja Jugoslavije. Sovjeti su, pak, tajno podržavali narodnooslobodilački pokret, kao jugoslovenski pokret i kohezivni faktor u uzvitlanom moru separatizma koje su razjarivale snage legalnog antifašističkog fronta u emigraciji i u Jugoslaviji, a na drugoj strani vazalni režimi kao činioci novog evropskog poretka čiji tvorci od aprilske okupacije nisu računali sa ponovnim uspostavljanjem Jugoslavije razbijene 1941. i kao države na osnovu okupatorske fikcije debelacije. Jugoslavija i Poljska bile su čest predmet rasprava u krilu antifašističkog vrha koalicije Ujedinjenih naroda. Jugoslovensko pitanje bilo je internacionalizovano od jeseni 1941. godine. Britanci su podržavali monarhiju kao objedinjavajući faktor, iako su se suočavali sa činjenicom da ona nije bila prihvatljiva

⁴⁶ Najistaknutiji predstavnici Muslimanske nacionalne vojne organizacije (dr Ismet Popovac, Mustafa Pašić i Fehim Musakadić) 31. decembra 1942. doneli su rezoluciju u kojoj stoji da je muslimanska nacionalna vojna organizacija sastavni deo četničkog pokreta, da ona teži ka čvrstoj saradnji „Srba obiju vjera“ na čelu sa „narodnim kraljem Petrom II Karađorđevićem“. - AVII, Ča, k-226, Reg. br. 8/7; Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 813.

u nesrpskim delovima Jugoslavije. Stoga se i Mihailovićev pokret predstavljao kao jugoslovenski. U ime obnove Jugoslavije Britanci su podsticali i definisanje ratnih ciljeva reforme države, pretvaranjem ove u federativnu monarhističku zajednicu, ali bez uspeha. Izbeglička vlada iznela je celokupno breme nesloge iz Jugoslavije, produbljeno u aprilskom ratu stavom Građanske i Seljačke zaštite, proglašenjem NDH, genocidom nad Srbima, pojavom dva pokreta otpora među sobom netrpeljiva i najzad otvoreno sukobljena. Na površinu su provaljivale sve svađe od 1918. i nepomirljiva gledišta srpske i hrvatske struje u emigraciji. Sukob se prenosio i na jugoslovensko iseljništvo u SAD, Kanadi, Južnoj Americi. Vlada se održavala kao celovita pod britanskim nadzorom, jer bi u suprotnom pitanje Jugoslavije bilo dovedeno u pitanje. Rascep emigracije podsticale su i nemačka propaganda i obaveštajne službe.

Izneta strana pitanja često se izostavlja iz analize prilikom procene uzroka koji su opredeljivali britansku vladu da počne menjati svoju politiku u Jugoslaviji, napuštati Mihailovića i približavati se narodnooslobodilačkom pokretu, čija je politika u jugoslovenskom smislu bila doslednija i davala prve praktične rezultate.

Unutrašnji i međunarodni položaj srpstva u viđenju građanske klase u emigraciji i zemlji, pre svega Mihailovića kao prihvaćenog vojnog predvodnika 1941, daljim tokom rata katastrofalno se pogoršavao. U početnoj fazi rata položaj Srba perspektivno je izgledao najpovoljniji, bez obzira na stradanja. Jugoslavija je bila saveznička zemlja, Srbija je imala iza sebe slavu 27. marta, i „Jugoslovensku vojsku u otadžbini“, u suštini srpsku, što je moglo potsećati na situaciju uoči ujedinjenja, jer je hrvatska suparnica imala za sobom NDH, genocid nad Srbima, rat NDH sa SSSR-om, Velikom Britanijom i SAD. Povoljno rešenje hrvatskog nacionalnog pitanja bilo je stvaranjem NDH uveliko ugroženo, nezavisno od negovanja apoteoze o Mačeku kao lojalnom Jugoslovenu i mučeniku pod ustašama, koji je čak čamio i u Jasenovcu. Na pobedničku stranu moglo se preći samo preko narodnooslobodilačkog pokreta, kao protivteže srpskom malju u licu oružanih formacija Mihailovića. Velika Britanija podržavala je koncept unutrašnjeg uređenja Jugoslavije u federalističkom obliku, koji je daleko više odgovarao Hrvatima nego Srbima 1943. godine, mada su i prvaci srpskog građanstva u emigraciji, sa Slobodanom Jovanovićem na čelu, istupali za jedinstvenu jugoslovensku državu uređenu na bazi trijalističkog monarhističkog principa.

Mihailović 1943-1944. nije odgovarao britanskoj politici po pitanju obnove Jugoslavije i njenog unutrašnjeg uređenja. Britanci su bili protiv srpske hegemonije u obnovljenoj Jugoslaviji, za sporazum sa Hrvatima iz 1939, koji se imao proširiti i na Srbe i Slovence. Siton - Votson zadržavao je i pod okupacijom svoje simpatije za Hrvate. Izvori upućuju da je Siton - Votson zastupao mišljenje da bi buduća jugoslovenska federacija trebalo da bude podeljena na četiri jedinice: Srbiju, Hrvatsku,

Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu. Slobodan Jovanović smatra da je Siton-Votson bio protiv trijalističkog rešenja unutrašnjeg uređenja, jer bi se u primenjenom slučaju radilo o „neuravnoteženim jedinicama“, sa srpskom nadmoćnošću, pa bi trajna jugoslovenska federacija označila „serbiziranje“ Jugoslavije.

Britanci su krajem 1943. tražili privlačnu tačku jugoslovenskog ujedinjenja, koju nije bilo lako naći na građansko-rojalističkoj, legitimnoj strani. Srpsko-hrvatski političari su bili beznađežno posvađani, a razilazili su se i srpski političari među sobom, naročito političari iz Srbije i oni iz prečanskih krajeva. Vladu Božidara Purića smatrali su „nepostojećom“, jer je ona u stvari bila privremena i prelazna; njen glavni cilj je bio da isključi iz svog sastava Mihailovića. Kralj je bio mlad, nemoćan, usamljen. Britanske diplomate novembra 1943. uzimaju Mihailovića kao ličnost koja je „izvor podela i sukoba“. Tada su se Britanci setili Mačeka kao „Jugoslovena“ koji uživa reputaciju, čoveka koji nije „uprljan“ i koji je pre rata uživao prestiž među političarima u Kraljevini Jugoslaviji. Previđalo se da su desničari od 1939. sve više osvajali u njegovoj stranci, da HSS nije više bila homogena, da Maček nije hteo rat, iako je ušao u vladu od 27. marta posle ustupaka i nekoliko dana oklevanja, da je tu vladu napustio u toku rata i 10. aprila pozvao na lojalnost pristalice HSS novoj vlasti. Bio je konfiniran, a kasnije jedno vreme i zatočenik u Jasenovcu, gde se našao da bi bio neutralisan. O Mačeku su se širile priče u emigraciji kao o velikom Jugoslovenu. Britanci su jedno vreme pomišljali da ga izvuku iz Jugoslavije, u Kairu pridruže kralju i stvore protivtežu narodnooslobodilačkom pokretu i Titu.⁴⁸⁷ Komplikacije su nastajale, čak pod pretpostavkom tehničkog ostvarenja ovog plana - ideje, što se nije znalo kakav je stav Mačeka prema Srbima i Jugoslaviji, a na drugoj strani bilo je nesumnjivo da ga narodnooslobodilački pokret nije prihvatao. Maček se nije ni jednom izjasnio protiv masovnih ubistava Srba u NDH, dok su ministri iz HSS-a u emigrantskoj vladi, bili više nego poznati po zaista bledim reakcijama na masovne zločine, posebno dr Juraj Krnjević koji se gubio u besplodnim državno-pravnim raspravama. Maček je bio neprihvatljiv za narodnooslobodilački pokret zbog svoje pacifističke politike pod okupacijom, izričito formulisane - „ništa s komunistima“, strategije iščekivanja, a posebno stvaranja fame da je domobranska vojska strateška rezerva Hrvata u završnoj fazi rata i posle njegovog okončanja. Pitanje je kako bi on bio prihvaćen i od strane srpske političke emigracije, jer bi ojačao hrvatski deo vlade u Kairu. Narodnooslobodilački pokret nije prihvatao Mačeka koji je bio meta napada od prvog dana narodnooslobodilačke borbe. Ti napadi su se znali stišavati, ali nikada nisu prestali. Tito je tek u vreme borbi za oslobođenje Srbije kritikovao hrvatske kadrove što otvaraju pitanje Mačeka u neprihvatljivom trenutku, kada se vodila bitka za osnovnu strategijsku tačku jugoslovenske revolucije. Smatrao

⁴⁷⁾ M. Stefanovski, n.d., 180-1; St. Jovanović, Zapisi o problemima i ljudima, 61.

⁴⁸⁵⁾ St. R. Vlahović, n.d., 117-126.

je da je za uspeh kampanje u Srbiji neophodno obustaviti sve vrste napada na Mačeka.

Mačekovo „kidnapovanje“, teško izvodljivo u ustaškom Zagrebu i Kupincu jer je bio budno čuvan od ustaša, nije ni za Čerčila bilo prihvatljivo, pošto se time stvarala osnova i za rehabilitaciju kneza Pavla. Maček bi dobio za nagradu ono što knez Pavle za kaznu, jer je kao potpredsednik Cvetkovićeve vlade bio za kapitulaciju Jugoslavije i potpisivanje Protokola o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Dovođenje Mačeka na Zapad imalo bi porazne posledice za narodnooslobodilački pokret u NDH jer bi se Srbi našli zaobidjeni i prevareni, a zaustavilo bi se prilaženje Hrvata narodnooslobodilačkom pokretu, koji je krajem 1943. i u toku 1944. na politici „bratstva - jedinstva“, stvaranja Hrvatske kao federalne jedinice i teritorijalnih prava prema Italiji doživljavao uspon, pogotovu kao glavna protivteža Mihailoviću i četničkoj nacionalnoj politici. Između Tita i Mačeka Britanci su se odlučili za prvu soluciju. Prihvatanje Šubašića, kao Mačekovog bliskog predratnog saradnika i stranačkog prvaka HSS-a, bilo je međutim shvatljivo, za razliku od Mačeka koji se pokazao daleko tvrdi u prihvatanju partizanskih zahteva. Šubašić je bio monarhista i za federativnu Jugoslaviju, s tim što je ovo drugo odgovaralo Titu. Tim pre, što je Šubašić bio političar malog formata, slab na partizanske zahteve, nesamostalan, podređen Britancima, bez uporišta među srpskim krugovima u zemlji i emigraciji, a i u samoj Hrvatskoj daleko manje uticajna i otporna ličnost u odnosu na Mačeka.

Kombinacije sa Mačekom bile su određene i težnjom da se nađe rešenje za obnovu Jugoslavije čemu su težili Britanci. Kralj, a pogotovu Mihailović, nisu mogli biti stožeri tog okupljanja. Britanske diplomate videle su u tome „zalazak jedne dinastije“. Koliko je to bilo stalo Britancima vidi se i iz ranih britanskih intervencija da se Vlada složi oko pitanja unutrašnjeg uređenja Jugoslavije. Britancima je bila daleko bliža hrvatska varijanta, jer su obostrano zadržavali podozrivost prema mogućoj opasnosti srpske majorizacije. Otuda im je, naravno lišena ideološkog sadržaja, bila najpribližnija nacionalna politika narodnooslobodilačkog pokreta u nacionalno raznovrsnoj zemlji. Poznato je koliko su britanski oficiri pred kraj rata hvalili Titovu federaciju kao oblik unutrašnjeg života pomoću kojeg se uspela ostvariti harmonija o kojoj se godinu ili dve ranije nije moglo ni misliti. Tada se nije postavljalo pitanje da je ova harmonija bila plaćena ćutanjem o genocidu nad srpskim narodom u NDH. Rukovodstvo KPJ bilo je, opet, vezano takvom politikom iz svog internacionalističkog programa, jugoslovenskog partizanstva, nacionalnom politikom, formulisanoj još pre rata, jugoslovenskog poduhvata za koji su se opredelili još 1941, čak kada je to bilo nezahvalno, jer je sužavalo osnovu narodnooslobodilačke borbe kod nacionalnih manjina koje su se opredelile za svoje matice i iluzija o nacionalnom oslobođenju kod Hrvata i Makedonaca 1941. godine, te činjenice da su morali u zapadnim delovima Jugoslavije posle

poraza na istoku Jugoslavije da se izbore za hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Oštra antičetnička politika narodnooslobodilačkog pokreta davala je šanse za mobilizaciju Hrvata i Muslimana. Prelaskom na stranu narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatska je prelazila na stranu pobjednika, ulazila u front Ujedinjenih naroda, naročito od kraja 1942. i 1943. kada je strategijska inicijativa prelazila na stranu antifašističkih sila. Propaganda narodnooslobodilačkog pokreta je prelazak Hrvata i Muslimana na stranu partizanskih snaga predstavljala kao spas od osvetničkog besa četnika, politike revanša i nacionalne kolektivne odmazde.

Britanci su se zanosili različitim prilazima i rešenjima kako da razreše jugoslovensku dramu s razdeljenom zemljom pod okupacijom, brojnim kvislinškim režimima, isposvađanom i neautorativnom vladom, nacionalnim sukobima s krvavim rezultatima, naročito za srpski narod, dva antagonistička pokreta sa različitim međunarodnim osmatračnicama i tačkama oslonca. Tako se i javila zamisao s kraja 1943. da se otme Vlatko Maček i dovede na Ostrvo, odakle bi obrazovanjem vlade minirao Titov pokret u Hrvatskoj i podrio Pavelićevu NDH. Time se, mada se to ne kaže, mogla uspostaviti ravnoteža između Mihailovića i Mačeka, Srba i Hrvata, te spasiti Jugoslavija. Odbacivanjem ovog nerealnog plana težište interesovanja pomeralo se prema Titu. Maček je bio veliko oklevalo, čovek koji se nije nikada izričito izjasnio za jugoslovensku formulu, a pitanje je bilo i kako bi srpski narod, krugovi u emigraciji i kralj reagovali na ovu supstituciju. Maček nije bio čovek 27. marta, iskazivao je pomirljivost prema Osovini sve dok ona ne bi napala, napustio vladu, pozvao na lojalnost NDH, bio čovek neodređene jugoslovenske linije, pacifističke filozofije, bez oružanih snaga, ako se nije računalo na domobranske formacije, kao rezervu HSS-a, čiji su pripadnici od kapitulacije Italije sve više prilazili na stranu NOV. Privremena kombinacija s Mačekom očigledno nije imala izgleda.

Ideje o otimanju Mačeka i njegovog dovođenja u Kairo ili London nisu za britanski vrh bile prihvatljive i zbog opšte pozicije britanske politike. Čerčil je posle sastanka u Kvibeku avgusta 1943. (Čerčil - Ruzvelt) i u Teheranu novembra - decembra 1943. (Čerčil - Ruzvelt - Staljin) bio svestan da nema savezničkog udara na „meki trbuh“ Trećeg rajha s juga, sa Balkana i Podunavlja, jer su se tome protivila dva druga vođa Koalicije: Staljin i Ruzvelt. Stoga je trebalo političkim sredstvima, pod vidom ofanzivne strategijske politike velikih saveznika koja je cenila vojni doprinos a ne ideološku srodnost, naći tačku oslonca u potencijalno pobjedničkom pokretu. Radilo se o Titovom pokretu koji su Britanci zaista značajno vojno pomogli, daleko više nego četnike ranije, dali mu neviđenu propagandu i doprineli afirmaciji Tita kao legendarnog komandanta najveće gerilske armije koju je upoznala Evropa u drugom svetskom ratu. Ono što su Britanci činili sa četnicima do tada, sada su počeli da rade sa narodnooslobodilačkim pokretom, ne obazirući se na činjenicu da se on nalazio pod kontrolom i ru-

ko vodstvom KPJ. Sa „demontažom“ Mihailovića, oni su počeli da „montiraju“ Tita.⁴⁹

Britance je impresionirala politika Tita da stvori jugoslovensku federaciju koja je otklanjala opasnosti stalnog trvenja Srba i Hrvata, odbacujući varijantu „pansrpske Jugoslavije“. Mihailović je potapan preko britanskih sredstava informisanja, uopšte svetske propagande, kao velikosrbin, čovek koji teži revanšu za milion pobijenih Srba u NDH, nasuprot Titu koji je Mihailovića izjednačavao sa Nedićem i Ljotićem, a na drugoj strani sa Pavelićem. Identifikacija Mihailovića i Pavelića potpuno je neprihvatljiva u bilo kojoj objektivnijoj analizi, jer su se oni nalazili na dve strane barikade, jedan u službi fašizma a drugi u frontu antifašizma, bez obzira što je svoju poziciju koristio da se u okviru građanskog rata uz pomoć okupatora obračuna sa svojim unutrašnjim protivnikom, jednako kao što su snage narodnooslobodilačkog pokreta nastojale da se oslobode Mihailovića kao glavnog sutrašnjeg protivnika, čemu je najviše doprinosio sam Mihailović svojom umrtvljenom, jednostranom, samoglavom strategijom koja je u vrtlogu drugog svetskog rata od početka otkrivala ranjive tačke. Objektivno mogući pobjednik postojala je, usled slabo definisane strategije u ratu, poražena strana sa teško branjivom hipotekom kolaboracije. Hipoteka je proizlazila iz njegove defanzivne strategije koja je vukla u kolaboraciju, koja je konstanta njegove politike a ne trenutna epizoda koja bi se mogla pravdati dinamičnim zakonima gerilskog rata, „nagodbama“ uslovljenim trenutnom situacijom. Uskogruda nacionalna politika Mihailovića tolerisala je kolaboracionističku politiku četnika u Crnoj Gori, kao da mu je bilo najlakše da na nju prevali breme srama u toku rata. Ova Mihailovićeva politika bila je sračunata, jer mu je do u tančine bila poznata, samim tim što je godinu dana proveo pod Sinjajevinom i u Morači, imajući potpunu mogućnost da vidi ponašanje svojih crnogorskih komandanata koji su pravili sporazume i nesvesni koliko breme sramote nanose svom pokretu. Neki viši ciljevi ove politike, prihvatanje kapitulacije Italijana, mogli su se obaviti i bez neposredne službe okupatoru, tim pre što 1942. nije bilo partizanskog pritiska na četničke jedinice posle njihovog potiskivanja iz Crne Gore.

Ficroj Maklejn je u svom izveštaju od 6. novembra 1943, potpuno otpisujući Mihailovića kao „diskreditovanog u očima najvećeg dela naroda“, stavljao do znanja da on ne bi mogao čak u najpovoljnijim prilikama ujediniti zemlju. Reč je o aspektu koji se zaboravlja prilikom promene britanske politike, vezane za mogućnost obnove Jugoslavije na način koji bi odgovarao Britancima. Mihailovićevu politiku označava kao „velikosrpsku, antihrvatsku i krajnje reakcionarnu“ i otuda, kaže, „protiv naših vlastitih ciljeva“.⁵⁰ No, glavni cilj kao da se sagleda iza sledeće rečenice: „Podrška koju mu mi dajemo jedino služi produženju sadašnjeg razdora, i time mi, za uzvrat, bez odgovarajuće prednosti,

⁵⁰) Isto, 136.

stavljamo u opasnost naše odnose sa partizanima, terajući ih sve više i više da zaključe da je Sovjetski Savez njihov jedini prijatelj. Na drugoj strani, ako bismo mi odbacili Mihailovića i u isto vreme znatno povećali našu materijalnu pomoć partizanima, time bismo ne samo podržali jugoslovenski doprinos savezničkom ratnom naporu, već bi trebalo da postavimo anglo-jugoslovenske odnose na postojećoj osnovi, što bi mnogo doprinelo konsolidovanju našeg položaja na Balkanu posle rata".⁵¹⁾ Taj moment je u suštini stajao u pozadini velike promene britanske politike u Jugoslaviji i odbacivanja Mihailovića, kao rezultat svetske politike i nacionalnih interesa velikih sila. Britansku politiku bilo je lako sprovesti u onoj srazmeri u kojoj Mihailović nikako nije nalazio snage, umešnosti i vizije da modifikuje svoju imobilnu strategiju, dogmatičnu u suštini, čime je ubrzavao pobedu Tita.

Ideja federacija i konfederacija, živa u drugom svetskom ratu, iako nije primenjena, bila je forma širenja britanskog ili sovjetskog interesa u okvirima drugog svetskog rata, protivteža politici jedne sile drugoj, nova forma sanitarnog kordona za Britance i bedem pretpostavljane sovjetske ekspanzije posle Staljingrada, sredstvo i način neutralisanja novih socijalnih strujanja ili održavanja starih društvenih režima. Od ovih kartografskih projekcija u toku drugog svetskog rata nije bilo ništa. Velike sile pobedničke koalicije zadovoljile su se reprodukcijom predratne evropske strukture, uz značajne promene koje se ogledaju u graničnim revizijama (SSSR, Poljska, Jugoslavija), podeli Nemačke na okupacione zone i povraćajem u pređašnje stanje nekih državnih graničnih okvira (Čehoslovačka, delom Rumunije itd.).

Mihailović je krajem 1943. i 1944. pokušao da prilagodi svoju nacionalnu politiku stavu vlade, britanskim pogledima i promenama u zemlji. O tim pokušajima ima traga u četničkoj propagandi. Došlo je do okretanja Mihailovića umerenijim političarima, napuštanjem ekstremnog četničkog krila koje nije prihvatilo federativno uređenje Jugoslavije. Prelom je postao vidljiv posle odluka drugog zasjedanja AVNOJ-a i četničke reakcije na ove odluke na Svetosavskom kongresu januara 1944. u selu Ba, blizu Ljiga, pod Suvoborom.³²⁾

Svetosavski kongres Rezolucijom je usvojio program protivan AVNOJ-u. „Jugoslovenska država" imala je da se uredi kao federativna država u obliku ustavne i parlamentarne narodne mornarhije, sa narodnom dinastijom Karađorđevića i sa Kraljem Petrom II na čelu.

⁵¹⁾ Isto, 137.

⁵²⁾ Kongres je održan od 25. do 28. januara 1944. Mihailović je 1. januara 1945. depešama obavestio četničke komandante i ravnogorske prvake o održavanju kongresa i izboru po dva predstavnika - delegata iz svakog sresa Jugoslavije koje izaberu ravnogorski odbori. Omladinski ravnogorski kongres prethodio je Svetosavskom kongresu (održan je od 12. do 16. januara 1945). Kongres je otvorio Dragiša Vasić, a predsedništvo kongresa su činili: Zivko Topalović, predsednik, a kao potpredsednici S. Moljević, D. Vasić, V. Predavec, A. Krejić, V. Jojić i M. Mulaheć. Topalovićovo učešće na Kongresu trebalo je da simbolizira prisustvo radničkih i demokratskih struja u ravnogorskom pokretu. Kongres je u suštini bio bleđa i zakasnela reakcija na drugo zasjedanje AVNOJ-a.

U državnoj zajednici trebalo je stvoriti jednu srpsku jedinicu, koja bi na demokratskim osnovama okupila ceo srpski narod, na njegovoj teritoriji, s tim da isto načelo važi i za Hrvate i za Slovence. Svetosavski kongres odbacivao je razgraničenja između Srba i Hrvata bez prisustva legitimnih predstavnika srpskog naroda, kao i sva druga faktična stanja stvorena pre rata ili u ratu, pod pritiskom nasilja i diktatom okupatora. Time se nisu priznavale ni odluke drugog zasedanja AVNOJ-a. Sto se tiče odluka AVNOJ-a, stav ravnogorskog kongresa bio je sasvim jasan: „Kongres osuđuje pokušaj komunističkog veća, da jednostranim odlukama prisvoji sebi pravo, da menja ustavni poredak Jugoslavije. Te odluke su bez ikakvih vrednosti, i vlada Ribar - Broz - Pijade nije nikakva narodna vlada, već je jednostrana tvorevina komunističke stranke Jugoslavije”.⁵³ U selu Ba došlo je do koncesija vojnika političarima, koje su se izražavale u karakteru donetih odluka i usvojenih koncepcija, a na drugoj strani pojačavanjem uloge političara u Centralnom nacionalnom komitetu. Sa učešćem Zivka Topalovića na Kongresu izražavalo se priklanjanje socijalističke struje ravnogorskom pokretu.

U odnosu na AVNOJ, ravnogorski kongres je zakasnio, promašio i ostao bez odjeka u stvarnosti, jer su tokovi išli linijom politike kompromisa koju je prihvatio i narodnooslobodilački pokret, uveren da ima, kao što je i imao, podršku SSSR-a, kao svog međunarodnog protektora. Nemci su bili protiv kongresa i odluka donetih na njemu, 0 čemu govori hapšenje predratnih političara i javnih radnika kojima su ove ideje bile bliske ili su na njihovom ostvarenju radili. Milan Nedić je, takođe, kongres označio za antinemačku manifestaciju. Njegov glorifikator Miroslav Spalajković kritikovao je Svetosavski kongres i četničko veličanje 27. marta. Spalajković je najavi obnovljene Jugoslavije suprotstavljao koncepciju „ujedinjavanja srpskog naroda, duhovno 1 materijalno, u jednu veliku zadružnu državu u kojoj bi Srbin živeo u duhu svetosavskog morala”.⁵⁴ Njegovi istomišljenici su kritikovali „Dražinizam” kao organski produžetak 27. marta i koncepciju demokratskog uređenja koje je po njima ostavljalo otvorena vrata za infiltraciju boljševizma.⁵⁵ Ravnogorski kongres i njegove odluke napadali su i ustaške propagandiste (Ivo Bogdan), kvalifikujući celu stvar kao „bizantinizam”, to jest kao kamuflažu velikosrpskih ciljeva, jer je srpska federalna jedinica trebalo da se stvori na račun hrvatskog etničkog prostora. Ivo Bogdan je odbacivao i komunistički nacrt „ustava”, misleći na odluke drugog zasedanja AVNOJ-a, ali i program „Dražine i Petrove 'nove demokratske Jugoslavije”, smatrajući da se radi o prevari na račun naroda i saveznika, pa i susednih naroda, jer se pomišljalo na Solun i albanske teritorije.⁵⁶

⁵³ Jugoslovenska narodna demokratska zajednica - odluke Svetosavskog kongresa u slobodnim srpskim planinama. - Narodna biblioteka Srbije, 11/135199.

⁵⁴ B. Petranović, M. Zečević, n.d., 1, 826.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Hrvatski narod, 20. veljače 1944.

Vojno-politička institucionalizacija Vojvodine - srpsko-hrvatski sukob oko Srema

Narodnooslobodilačke snage u Sremu uspele su 1942, oslonjene na Frušku goru, da obuhvate gotovo celo srpsko stanovništvo u nacionalno mešovitom Sremu (Srbi, Hrvati, Nemci, Mađari, Slovaci i drugi), zahvaljujući strategiji oslobodilačkog rata, bez klasnih zaoštavanja, koja su inače bila karakteristična u to vreme u Crnoj Gori, Hercegovini, istočnoj Bosni. Pokret je već polovinom 1942. bio do te mere omasovljen i učvršćen da nisu mogle da ga slome ni krvavi pohodi ustaša Viktora Tomića protiv civilnog stanovništva i pozadinskih organizacija. Iz ovoga su mnogo kasnije vojvođanski autonomasi izvodili tezu da je Srem preživio ustašku ofanzivu za razliku od zapadne Srbije u jesen 1941, svesno zanemarujući različite situacije. Nemačke jedinice upućene su na Srbiju po naređenju Berlina, dok je Viktor Tomić polazio iz Sremske Mitrovice; na Srbiju su išle operativne nemačke divizije, a na Srem nemačko-ustaška kaznena ekspedicija; ustanak u Srbiji morao je biti ugušen u ime Hitlerove srbofobije, čime se nimalo ne umanjuje i Pavelićevo srbožderstvo.

Geopolitički položaj Srema i predstojeća zima uticali su na rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u ovoj oblasti da u jesen 1942. donese odluku od dalekosežnog značaja o prelasku sremskih partizanskih snaga u istočnu Bosnu. Time je izbegnuta opasnost uništenja na nepovoljnom sremskom prostoru, stešnjenom između velikih reka, pod pritiskom nemačkih i ustaških snaga, kao i mađarskih jedinica na drugoj strani Dunava. U proleće 1943. sremski partizani su u Istočnoj Bosni formirali 1. i 2. vojvođansku brigadu. Jula 1943. obrazovan je Glavni štab za Vojvodinu, a vojvođanske brigade ušle su u sastav 16. vojvođanske divizije. Vojna institucionalizacija vojvođanskih snaga usaglašavana je sa organizacijom NOVJ već od kraja 1942. godine.

Zadržavanje partijske i vojne strukture Vojvodine u ratu svedočanstvo je samo za sebe da je tradicionalna ideja autonomije Srba u prošlosti, u komunističkoj verziji kao oblika rešavanja složenih međunarodnih odnosa na ovom području, bila živa u vojvođanskom partijskom rukovodstvu, iako je jedno vreme, posle poraza u Banatu i konstituisanja organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu, privremeno bila zamrla, da bi se obnovila krajem 1942. godine, čim se pitanje Srema pojavilo kao pitanje srpsko-hrvatskih odnosa i pretenzija hrvatskog partijskog rukovodstva na Srem.

Do polovine 1942. godine rukovodstvo Vojvodine održavalo je veze sa Blagojem Neškovićem, sekretarom PK KPJ za Srbiju, i njegovim punktom u Beogradu. Ivo Lola Ribar je avgusta 1942. preinačio ovu praksu, obavezujući Okružni komitet za Srem da se poveže sa Povjerenstvom KP Hrvatske za Slavoniju, dok je Pokrajinsko poverenstvo za Banat imalo da zadrži veze sa Beogradom. Ratna situacija bitno je uticala na ovaj dvojni kolosek, oslonjena na praktične

mogućnosti i raniju usmerenost. Banat je oduvek bio upućen na Beograd, dok su sremski partizani i u zapadnom delu Srema razvili borbena područja koje se dodirivalo sa dejstvima hrvatskih partizana. Tito je još ranije, januara 1942, uputio rukovodstvu Srema direktivu da potpada pod Glavni štab NOPO Hrvatske, čime je opredelio vojnu stranu budućeg odnosa u toj fazi rata. Već septembra 1942. Treći (Sremski) odred sa tri bataljona i jednom samostalnom četom nalazio se i delovao u okviru Treće operativne zone Hrvatske. Odluku rukovodstva da snage iz Srema pređu u istočnu Bosnu, donetu u jesen 1942, uz saglasnost Blagoja Neškovića, Štab Treće operativne zone i Povjerenstvo CK KP Hrvatske za Slavoniju ocenili su kao težak promašaj vojne i političke prirode. Sremsko rukovodstvo našlo se u procepu između odluke Vrhovnog štaba, koja je vodila računa o vojnim momentima i celishodnosti tekuće borbe, za razliku od hrvatskog partijskog rukovodstva koje je na Srem gledalo kao na hrvatski prostor, smatrajući to svršenom činjenicom. Decembra 1942. u Sremu se našao Josip Hrnčević, kao ovlašćeni predstavnik Povjerenstva Centralnog komiteta KP Hrvatske za Slavoniju, čija je nadležnost bila da ostvari punu političku kontrolu nad Sremom, uključujući i Zemun.⁵⁷ Očigledno je da je partijsko rukovodstvo Hrvatske nastojalo da sprovede uključivanje Srema u sastav Hrvatske, čime se praktično ozvaničavala i granica NDH, a čemu se rukovodstvo Srema odlučno suprotstavilo. Time je pitanje autonomije izbilo u prvi politički plan srpsko-hrvatskih odnosa, kao i ranije, ali sada u uslovima nove političke konstelacije i izbijanja hrvatskih nacionalnih pretenzija preko rukovodstva KP Hrvatske. Za rukovodstvo Partije u Sremu ove pretenzije naličile su na stare podele oblasti, za koju su se zalagale i hrvatske građanske snage pre rata. Okružni komitet za Srem i savetovanje u Sasama decembra 1942. odbacili su širenje kompetencija Povjerenstva CK KP Hrvatske na Okružni komitet Srem.⁵⁸ Nasuprot ideji podele, sada Srema, a moglo se već sutra otvoriti i pitanje Baranje i severozapadne Bačke, Okružni komitet KPJ za Srem izjasnio se za obnovu Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu. Jovan Veselinov je 31. januara 1943. u pismu Poverenstvu CK KPH zauzeo u ime OK Srem stav: „Naša Partija stoji na stanovištu da Vojvodina, u koju ulaze Srem, Banata, Bačka i Baranja, čini jednu celinu s obzirom na mnogonacionalnu strukturu. Svi problemi koji interesuju sve narode Vojvodine mogu se rešiti zajedničkom saradnjom svih naroda i davanjem Vojvodini autonomije...” Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu je 27. juna 1943. uputio pismo CK KPJ o obnovi

⁵⁷) J. Veselinov u pismu Poverenstvu CK KP Hrvatske za Slavoniju i Srem od 31. januara 1943. javlja da će do hrvatskog centra stići „nekoliko odgovornih drugova i jedno-dve drugarice”, čim Steva (nadimak J. Hrnčevića) ispita sadašnju „pešačku liniju do vas”. Inače, u pismu se Veselinov zauzima za vojvodanski PK, obnovu rada rukovodstva za celu Vojvodinu, „za zajednički život Vojvođana”. - Lj. Vasilčić. n.d., 94-95. J. Veselinov, n.d., 89. - Reč je o partijskom savetovanju Okružnog komiteta decembra 1942. na kojem je, između ostalog, postavljen zadatak obnavljanja pokrajinskog rukovodstva i povezivanja Srema sa Bačkom i Banatom.

Pokrajinskog komiteta i razgraničenju između Hrvatske i Vojvodine, u kome je centralnom rukovodstvu stavio do znanja da CK KP Hrvatske i ZAWTOH u svojim publikacijama govore o Sremu kao „pokrajini” Hrvatske, iako je to bilo „pogrešno”.⁵⁹⁾ Srem je smatran sastavnim delom Vojvodine i u propagandi vojvođanskih komunista za autonomiju Partija je to neprekidno isticala. Ni po nacionalnom sastavu Srem nije mogao ući u sastav Hrvatske, jer je većina naroda Srema bila za to da živi u zajednici sa narodima Bačke, Baranje i Banata. Na to je upućivala i obnova Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, kao oblik centralizovanja partijskog rada za celu pokrajinu, kao što je smatrao i CK KPJ, bez obzira na obavezu usaglašavanja rada i akcije Okružnog komiteta KPJ za Srem sa Povjereništvom CK KP Hrvatske za Slavoniju i Pokrajinskog povereništva za Banat sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju. Time su se ova dva rukovodstva, jugoslovensko i regionalno za Srem, praktično izjašnjavali za celovitost Vojvodine sa Sremom i u budućnosti. Ali ova političko-teritorijalna anticipacija nije mogla biti konačno rešena zbog osetljivih političkih i međunacionalnih okolnosti i u Sremu i u Hrvatskoj i Srbiji.

CK KPJ je u datoj situaciji 3. jula 1943. prekinuo raspravu između rukovodstva Vojvodine i Hrvatske o teritorijalno-političkoj pripadnosti Srema. „Zaključno”, stoji u tom stavu jugoslovenskog partijskog rukovodstva, „sa linijama Vukovar - Vinkovci - Županja pa sve istočno uključivši i Zemun pripada ne samo kao vojno-operativno područje Glavnom štabu Vojvodine, nego i kao područje Pokrajinskog komiteta Vojvodine na kome će isti razviti svoju partijsku i političku delatnost”.⁶⁰⁾

Istovremeno sa odbranom autonomije Vojvodine i odbacivanjem hrvatskih pretenzija na Srem, a potencijalno i na druge krajeve Vojvodine, OK Srem radio je na obnavljanju pokrajinskog partijskog rukovodstva i stvaranju organa vlasti na pokrajinskom nivou.

Ideja o autonomiji Vojvodine, oslonjena na geopolitički činilac, etno-nacionalnu strukturu Vojvodine i istorijsko nasleđe i tradiciju, rađala se u uslovima otvaranja hrvatskih zahteva na njene delove. Vojvodina se u svoj svojoj složenosti i šarenolikosti nacionalnog sastava održala do danas u uslovima etničkog konglomerata koji nije ometao - kako kažu Jelena i Čedo Popov - brze i relativno rane procese nacionalne integracije i identifikacije svakog od njih pojedinačno, kao i njihovo najčvršće povezivanje i uključivanje u biće svoje nacionalne matice. Na drugoj strani, nacionalne identifikacije na bazi etničke, jezičke, kulturne i duhovno-verske srodnosti vodile su sukobima i nerazumevanjima među pojedinim narodima Južne Ugarske (Srbima, Nemcima, Mađarima, Hrvatima, Slovaca, Rumunima, Rusinima, Jevrejima), sprečavajući da se stvori zajednička vojvođanska regionalna svest. Prema navedenim autorima, svim tim momentima treba pridružiti

⁵⁹⁾ Lj. Vasilčić, n.d., 163-4.

⁶⁰⁾ Srem nije ulazio u Hrvatsku po stavu CK KPJ, te je CK KP Hrvatske morao da ukine svoje Povjerenstvo za Slavoniju i Srijem i obrazuje Oblasni komitet za Slavoniju.

kao prepreku i pravno-političku neintegrisanost područja današnje Vojvodine sve do 1945. godine. Stanovništvo s raznih strana koje je naseljavalo Vojvodinu unosilo je u njen prostor druge političke svesti, koje su bile daleko od regionalizma starosjedelaca. Ovi dezintegracioni faktori sučeljavali su se sa otporom centralističko-denacionalizatorskim tendencijama države prema ovom perifernom i višenacionalnom području, među kojima je bio najsnažniji srpski nacionalni pokret koji je prvi i formulisao ideju o autonomiji ovog područja.⁶¹

Deo građanskih opozicionih snaga u Vojvodini, posle zagrebačkih punktacija 1932, reagovao je na centralističko-unitaristički sistem i ukidanje političkih sloboda pod diktaturom zahtevom za autonomiju. Opozicija, sa samostalcem Dušanom Boškovićem na čelu smatrala je da je centralističko uređenje propalo na svim poljima, tražeći za Vojvodinu i Srem isti položaj u preuređenoj državi koji budu dobile ostale pokrajine. Nezadovoljstvo je proizilazilo iz osiromašavanja Vojvodine, njene prekomerne eksploatacije, poreskih opterećenja, zapostavljanja ljudi iz Vojvodine u državnoj upravi i vlasti. Autonomaški pokret naročito je oživeo u svetlosti hrvatsko-srpskog sukoba i uveliko, bez obzira na svoje posebne izvore i specifična nezadovoljstva, bio određen antisrpskom politikom iz Zagreba, pre svega težnjama za izdvajanjem i parcelacijom koje su propovedali predstavnici Seljačko-demokratske koalicije. Pokazivao je veliku uskogrudost, razvijao kult pokrajinske svesti, patio od pokrajinskog šovinizma. Protivnici su autonomaše napadali kao ljude koji se zalažu za „nacionalnu smrt Vojvodine” i protagoniste „nacionalne sramote”. Umerenija struja Vojvođanskog fronta istupala je za proširenje pokrajinske samouprave, no s tim da se ne dovodi u pitanje jedinstvo „srpskog narodnog područja”.⁶² Sa Sporazumom Cvetković - Maček autonomaške tendencije se gase, ali se razvijaju nova nacionalna usijanja, srpsko-hrvatska. Pristalice HSS-a tražile su da Sremska Mitrovica pripadne Banovini Hrvatskoj, a Srpski kulturni klub da se Sid izdvoji iz njenog sastava i vrati u okrilje Dunavske banovine.

Hrvatska komunistička partija je u toku celog rata smatrala da ne samo zapadni već i istočni Srem pripadaju Hrvatskoj federalnoj jedinici, uključujući i Baranju kao deo Vojvodine. Bogatstvo Srema kao poljoprivrednog rejona, a na drugoj strani činjenica da je Srem priključen NDH koja je u njemu sprovela kolonizaciju, učvršćivao je u uverenju da se radi o hrvatskoj oblasti. Sukobi oko Srema razvijali su se na liniji hrvatskih ili vojvođanskih partijskih i vojnih kompetencija i na kraju rata završili su se kompromisom koji tek danas otkriva svoje naličje. Otvaranje ovog spora u ratu pokazuje da je internacionalistička ideologija zamaćivala svest samo dela komunista, koji kao da su prezirali pitanje granica, nasuprot drugima koji su i te kako mislili o ostvarivanju hrvatske nacionalne integracije, pa makar i na štetu „bratske” partije.

⁶¹) J. Popov, Č. Popov, Poreklo autonomije Vojvodine, rukopis („Naučna knjiga”).

⁶²) B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 1, 294-5.

Srpsko partijsko rukovodstvo je u fazi rata bilo sasvim van ovog spora i odlučivanja, zauzeto vlastitim problemima Srbije, a i inače bez dovoljno autoriteta i uticaja da pokrene pitanje zapadnih granica Vojvodine. S obzirom na onovremena partijska razgraničenja ono to nije ni moglo niti smelo. Svaka takva inicijativa bila bi nesumnjivo označena kao nacionalizam, atak na bratstvo i jedinstvo, relikv buržoaske nacionalne svesti. Ideja autonomije, koju je razvijalo rukovodstvo u Sremu, o obnavljanju Pokrajinskog komiteta, bila je zapravo najbolja formula za obnovu vojvođanske celine, iako je to na srpskoj građanskoj strani izazivalo reakcije o svesnom komunističkom cepanju srpstva, slabljenju Srbije, popuštanju Hrvatima.

Kako Vojvodina nije mogla biti federalna jedinica u skladu sa nacionalnom koncepcijom jugoslovenske federacije, niti je ona ikada u prošlosti negovala ideju svoje državnosti, ona je mogla ući samo kao autonomija u sastav jedne federalne jedinice, i to Srbije. Time su za Srbiju rezervisane autonomne jedinice koje se nisu pominjale za druge federalne jedinice (Hrvatsku, Makedoniju). Vojvođanska delegacija nije bila na drugom zasjedanju AVNOJ-a, gde izričito nije ni bilo reči o autonomnim jedinicama. Pitanje položaja Vojvodine nije se moglo pokretati iz čisto oportunističkih razloga, jer bitka za Srbiju još nije bila dobijena, kao ni za Hrvatsku. Što se tiče Kosova i Metohije, pokretanje njihovog statusa ometala je latentna ideja o stvaranju velike Albanije, kojoj bi se priključilo Kosovo i Metohija, ali tek kada Albanija postane sedma federalna jedinica Jugoslavije. Sličnu formulu jugoslovensko rukovodstvo imalo je i za prisajedinjenje Pirinske Makedonije Makedoniji u sastavu Jugoslavije, i to kada dođe do stvaranja južnoslovenske federacije, što bi dovelo do vraćanja Bugarskoj srezova Caribrod i Bosilgrad koje je Kraljevina SHS dobila posle prvog svetskog rata.

Ideja federalizma nije isključivala formiranje autonomija, iako do njihove institucionalizacije nije došlo novembra 1943. u Jajcu, ali, ako se nova Jugoslavija stvarala na principu ravnoteže opravdano je pitanje zašto i autonomije u okviru pojedinih federalnih jedinica nisu stvarane na principu pariteta (u Hrvatskoj za Srbe, Istru posle 1947, Dalmaciju, zapadnu Makedoniju). Mada o tome nema arhivskih izvora, jedini predlog o teritorijalnoj autonomiji Srba u Hrvatskoj izneo je - kao što se može videti iz memoara Milovana Đilasa - Moša Pijade koji se na osnovu statističkih podataka izjašnjavao za omeđivanje srpske autonomije koju je trebalo da sačinjavaju opštine sa srpskom većinom u Lici, Baniji i Kordunu, ali bez Srba u Slavoniji. Po Đilasovom kazivanju, Tito je bio potišten kada je čuo za ovu novu ideju. Pijadinom predlogu prvi se usprotivio Đilas smatrajući da je omeđena teritorija neprirodna, bez centra i uslova, a „povrh svega ulje na hrvatski nacionalizam“, sa čim se odmah složio Edvard Kardelj. „Najrevnosnijeg Srbina“ u Politbirou „poklopio“ je A. Ranković tezom da Srbi i Hrvati nisu toliko

različiti da bi se svaka opština izdvajala. Tito je tada, po prvi put, upotrebio pojam „administrativna granica“, nasuprot shvaćanju granica buržoazije.

U procesu institucionalizacije Vojvodine Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu je oktobra 1942. doneo odluku da se formira Pokrajinski NOO za Vojvodinu, ali ova inicijativa nije bila ostvarena. Tek u leto 1943. obrazovan je inicijativni pokrajinski narodnooslobodilački odbor, koji je oktobra 1943. uputio raspis narodnooslobodilačkim odborima. Pokrajinski NOO za Vojvodinu i Glavni štab NOV i PO Vojvodine obratili su se 23. avgusta 1943. proglasom rodoljubivom narodu Vojvodine da pojačanim snagama udare po zajedničkom neprijatelju, jer svaki propušteni udarac znači produženje života „zločinaca koje je čovečanstvo osudilo na smrt“.⁶³ No Glavni NOO Vojvodine održao je svoju prvu sednicu tek 12. marta 1944. godine u Belegišu. Pošto je pozdravio odluke AVNOJ-a, obavezao se da će raditi na njihovom oživotvorenju u Vojvodini. Odbor je smatrao da je ispunio svoju dužnost ako načela AVNOJ-a bude potpuno sproveo u „narodnosno veoma složenoj i po okupatoru nasilno rasparčanoj Vojvodini“.⁶⁴

Spor oko zapadnog Srema, kao izraz hrvatskih pretenzija, nije se gasio. Po Odluci CK KPJ pod PK KPJ za Vojvodinu nalazili su se i vinkovački i vukovarski srez, s ciljem da se i u tim krajevima razvije narodnooslobodilačka borba. No, Oblasni komitet za Slavoniju pristajao je da ustupi PK Vojvodine samo neka mesta u vukovarskom i vinkovačkom srezu, ali ne i cele srezove. Delovi zapadnog Srema praktično su bili preuzeti u jesen 1943. (šidski i županjski srez, kao i delovi mitrovačkog i iločkog). Zbog snažnih nemačko-ustaških snaga i složenih nacionalnih odnosa, narodnooslobodilačka borba u ovim krajevima ipak se sporo razvijala. Odluka CK KPJ nije se sprovela ni do marta 1944. godine, izazivajući novu intervenciju CK KPJ. Oblasni komitet za Slavoniju „predao“ je do 13. marta 1944. 27 sela zapadnog Srema, dok su ostala sela i Vinkovci zadržani sa obrazloženjem da u njima živi dosta Hrvata.⁶⁵

⁶³ Glavni NOO Vojvodine 1943-1945. (izbor i objašnjenja J. Popov), Novi Sad - Sremski Karlovci, 1977, 3-8.

Isto, 21-32.

⁶⁵ Oblasni komitet za Slavoniju pristajao je da ustupi PK Vojvodine samo neka mesta iz vukovarskog i vinkovačkog sreza, ali ne i cele srezove. - ACKSKJ, CK KPJ, 1944, k-22, PK KPJ za Vojvodinu - CK KPJ, od 27. I. 1944, reg. br. 15. - Delovi zapadnog Srema praktično su preuzeti u jesen 1943. PK KPJ za Vojvodinu javlja CK KPJ da je prestao da se pogađa oko ovih teritorija sa Oblasnim komitetom KP Hrvatske za Slavoniju. Po njemu, CK KPJ treba da ponovo javi CK KP Hrvatske da se ti srezovi predaju ili da oстане status quo. Okružni komitet iz Osijeka je javio PK Vojvodine da su delovi srezova zapadnog Srema zadržani po odluci CK KP Hrvatske. - Isto, CK KPJ, 1944, k-23, PK Vojvodine - CK KPJ, od 13. III 1944, reg. br. 78.

Kosovo i Metohija - pokušaj izdvajanja u Bujanu

Italijansku politiku na Kosovu nastavila je i nemačka okupaciona vlast. Osnivačka skupština Druge prizrenske lige proglasila je septembra 1943. ujedinjenje Kosova i Metohije, Debra, Struge, Ulcinja i Tuzi (na pragu Podgorice) sa Albanijom. Izražena je i želja da se u „Velikoj Albaniji“ nađe i kosovsko-mitrovački okrug.⁶⁶⁾ Centralni komitet Prizrenske lige obrazovao je i vojnu komandu, koja se oslanjala na snagu od 12-15 hiljada vulnetara naoružanih od Nemaca. Vojno obezbeđenje Kosova, Metohije, zapadne Makedonije i dela Crne Gore povereno je 21. brdskoj SS diviziji „Skenderbeg“, sa nemačkim starešinskim kadrom, koja je imala oko 7.000 vojnika iz redova Albanaca i dela bosanskih Muslimana iz SS „Handžar divizije“, ostajući zapamćena po krvavim zločinima nad srpsko-crnogorskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji i u Crnoj Gori. ^

Ideja „Velike Albanije“ nije bila strana ni komunistima u jednoj fazi njihove nacionalne politike, naročito jasno izražena na Drezden-skom kongresu KPJ 1928. godine, koja otkriva antijugoslovensku liniju iz koje proizilazi i predavanje Kosova i Metohije Albaniji. Mada je KPJ napustila ovu politiku, ona se povratno izražavala u nizu poteza koji su mogli uticati na antijugoslovensko i antisrpsko ponašanje šiptarskih masa.

KPJ se oslanjala na albanske komuniste jer su oni, u inače malobrojnoj albanskoj komunističkoj grupi na Kosovu i Metohiji, jedno vreme činili upravo polovinu albanskih kadrova, iako je ona bila zaražena velikoalbanskim nacionalizmom. Nacionalizam nije bio stran i rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta Albanije. Manifestovao se u skrivenom obliku, a u skladu s uverenjem da Kosovo i Metohija imaju da pripadnu Albaniji slično tome kako su Istra i Slovenačko primorje priključeni u jesen 1943. Hrvatskoj i Sloveniji, odnosno Jugoslaviji. Albanska komunistička partija je u velikoalbanskom pravcu pritiskana i od prozapadne nacionalističke organizacije Bali Kombtari, s kojom je Glavni narodnooslobodilački odbor Albanije zaključio sporazum o stvaranju „Velike Albanije“ u Muki avgusta 1943. godine,

⁶⁶⁾ Skupština Druge prizrenske lige održana je u Prizrenu od 16. do 20. septembra 1943. godine. Pored „predstavnika“ Kosova i Metohije i „delegata“ zapadne Makedonije i Sandžaka, skupu su prisustvovali i državljani Albanije. Izabran je Centralni komitet Lige, sa Redžepom Mitrovicom kao predsednikom. Cilj Lige je stvaranje velike Albanije, koju bi pored „stare Albanije“ sačinjavali i Kosovo i Metohija, zapadna Makedonija, deo Srbije do Niša i Kruševca, Novi Pazar, severozapadni delovi Grčke. Stoga i glavne parole Lige: „Etnička Albanija“, „Odbrana Kosova“, „Prisajedinjenje Kosova Albaniji“. - R. Rajović, Autonomija Kosova, Istorijsko-pravna studija, Beograd, 1985, 170-2.

⁶⁷⁾ Prema nekim podacima, divizija je imala oko 10.000 Albanaca. U njen sastav ušlo je i 800 Albanaca sa Kosova, koji su se borili u 11. SS „Handžar“ diviziji. Divizija „Skenderbeg“ izvršila je jula 1944. masakre nad narodom Velike (uopšte u dolini Lima, od Čakora do Andrijevice), pomognuta balistima i vulnetarima. Učestvovala je u operaciji „Ribecal“ avgusta 1944, na području Rožaje - Velika. - P. Dželetović Ivanov, 21. SS divizija „Skenderbeg“, Beograd, 1987, 193-4, 231.

koji je kasnije na intervenciju jugoslovenskih delegata poništen u Labinotu na Drugoj konferenciji NOO. U jugoslovensko-albanskom odnosu po pitanju Kosova i Metohije Lenjinova ideja o samoopredeljenju do otcepljenja, prihvaćena od albanskih komunista, sadržavala je takođe tendenciju koja se kosila sa teritorijalnim integritetom Jugoslavije, odlukama drugog zasedanja AVNOJ-a i životnim interesima srpskog naroda.

Rukovodeće snage KPJ nedvosmisleno su proglasile neprikosновенost Jugoslavije i njenog teritorijalnog integriteta. Nacionalne manjine mogle su se opredeljivati samo u okviru Jugoslavije. Reč je o načelu nacionalne politike KPJ i internom pravu koje se nije moglo protezati na izlazak bilo koje manjine iz Jugoslavije. Iz odluke AVNOJ-a, kao ključnog dokumenta o jugoslovenskoj federaciji, nije proizilazilo shvaćanje o pravu Albanaca da se ujedine sa Albancima van Jugoslavije. Nacionalnim manjinama priznato je pravo na ravnopravnost, ali one nisu izjednačavane sa narodima u pravu na obrazovanje svoje države, stvaranje federalne jedinice ili ujedinjenje sa nekom drugom državom. Nacionalne manjine su se mogle opredeljivati samo za odgovarajuću federalnu jedinicu u okviru Jugoslavije. Kosovo i Metohija nisu tretirani kao „tuđa“ ili isključivo albanska oblast, jer se jednostavno nije mogla ignorisati istorija, istorijska svest srpskog naroda o Kosovu kao koelevci Srbije, postojanju Srba i Crnogoraca u oblasti; na drugoj strani, nije se previdalo da su Šiptari (Albanci) živeli u južnoj Srbiji, u Crnoj Gori i u zapadnoj Makedoniji, čime bi došlo i do teritorijalne izmene ovih federalnih jedinica, oblikovanja nove političke mape internog uređenja Jugoslavije, pokretanja pitanja teritorijalnog razgraničenja. U slučaju izdvajanja Kosova i Metohije iz sastava Jugoslavije i njihovog pripajanja Albaniji stvorila bi se nova albanska država na Balkanu, kao novi faktor balkanske konstelacije. Time bi celo pitanje dobilo i svoje balkansko i evropsko značenje internacionalizacijom sa svim mogućim posledicama, s obzirom na suprotne interese Jugoslavije, Grčke i Bugarske, a da ne govorimo o reakciji SSSR-a i zapadnih demokratskih država kao saveznica Jugoslavije u prošlom ratu. Nije se moglo zaboravljati da je i etnička slika Kosova i Metohije bila složena, jer su u oblasti pored Albanaca, Srba i Crnogoraca živeli i Turci, Cigani (Romi), Gorani. Svaka odluka Albanaca za vanjugoslovensko rešenje značila bi početak razgrađivanja Jugoslavije.

Jednom rečju, ujedinjenje svih Albanaca u okviru Albanije već bi značilo njihovo otcepljenje iz Jugoslavije, povredu državnih međa, promenu balkanske političke konfiguracije, uključivanje u mreže borbi i sukoba interesa velikih suparničkih sila.

Izbor trenutka za eventualne promene u sferi internog i međunarodnog prava određivalo je rukovodstvo KPJ, procenjujući ga sa stanovišta i interesa svog pokreta i Jugoslavije. Ono je moralo da vodi računa i o postojećoj stvarnosti, kako sa unutrašnjeg gledišta (o interesu Srba, Crnogoraca, Makedonaca), tako i sa međunarodnog stanovišta

(o odnosima u koaliciji antifašističkih sila i sve naglašenijim sukobima interesa savezničkih zemalja sa približavanjem kraja rata). Interesi srpskog naroda nisu se mogli previdati, naročito u jeku borbe za međunarodno priznanje, Cerčilove politike kompromisa, građansko-monarhističkih snaga u Srbiji i prvih ispitivanja za prenošenje težišta narodnooslobodilačke borbe sa Zapada na Istok Jugoslavije. Tim pre, što su građanske snage u zemlji sa onima u inostranstvu gledale u narodnooslobodilačkom pokretu antisrpski pokret, koji nastoji da pocepa srpski narod, podstičući „nacionalnu periferiju“ i stvaranje veštačkih „federalnih jedinica“. Međutim, javne revizije odluka drugog zasjedanja AVNOJ-a po pitanju federativnog uređenja nije bilo. Bar ne prema postojećim izvorima, na nivou ovog najvišeg organa jugoslovenske federacije, u obliku zaključaka ili odluka, što ne znači da nije bilo pojedinačnih gledišta koja nisu ozvaničena u smislu snage državnih odluka.

Ni pre konferencije u Bujanu, a ni posle, narodnooslobodilačka borba na Kosovu i Metohiji nije imala dublji koren među albanskim stanovništvom. Albanci su se više nego sporo priključivali narodnooslobodilačkom pokretu. Mržnja prema Jugoslaviji i Srbiji, koja datira iz međuratnog perioda, odnosno ranijih razdoblja, uticala je da se ova netrpeljivost prenese i na drugu Jugoslaviju za koju se borio narodnooslobodilački pokret. Bez obzira na teške uslove i složenu kosovsku situaciju, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u ovom prostoru je radilo svim silama da se i Albanci mobilišu za narodnooslobodilačku borbu. Prvo su obrazovani mali, simbolični partizanski odredi sa albanskim borcima. Glavni štab i Oblasni komitet Kosova i Metohije počeli su posle italijanske kapitulacije prebacivati borce na severne padine Šar-planine, gde je formiran Kosovsko-metohijski partizanski odred, kao i na područja Jablanice i Vranja. Kapitulacija Italije dovela je do poleta borbe u zapadnoj Makedoniji.

Započela je i intenzivnija saradnja narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i Albanije. Svetozar Vukmanović Tempo je 25. jula 1943, na dan kada je oboren Musolini u Italiji, uputio direktivu Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju o ostvarivanju što tešnje saradnje sa albanskim vojnim rukovodstvom u graničnim krajevima. Vukmanović piše da je sa „Glavnim štabom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije postignut (je) sporazum o zajedničkom delovanju na Kosmetu u cilju podizanja šiptarskih masa u narodnooslobodilačku borbu. Po tom sporazumu oni treba da pošalju dvije čete na sektor Ljume i Malesije, koje će prelaziti na Metohiju i Kosovo i zajednički sa našim četama poraditi na ostvarivanju bratstva naroda Kosmeta u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi.

... Dolazak albanskih četa na sektor Ljume i Malesije stvorio široke mogućnosti ne samo za političko djelovanje među šiptarskim masama na Kosmetu, nego i za izvođenje zajedničkih vojničkih operacija

i akcija. Pri tome moglo bi se prići ostvarivanju zajedničkih operativnih štabova na sektorima Malesija - Đakovica i Ljuma - Šara..."⁶⁸⁾

Vukmanovićeve onovremene analize i ocene ne previđaju teškoće kosovske situacije, opterećene šovinizmom Albanaca prema Srbima. U izveštaju Vukmanovića CK KPJ o stanju na Kosovu i Metohiji, Makedoniji i Albaniji od 8. avgusta 1943. stoji: „... Kroz tu borbu trebalo je postepeno organizovati partizanske odrede koji bi mogli uspešno delovati i pored velike šovinističke mržnje koja zaista postoji između Šiptara i Srba"... „Situacija na Kosovu i Metohiji nije se razvijala povoljno. U prvom redu velika šovinistička mržnja između Šiptara i Srba bila je kočnica razvijanju narodnooslobodilačke borbe". „... „Sva šiptarska sela mobilišu se čim se pojavi ma kakav odred. Jedino šiptarski odredi imali su uslove za delovanje, ali u poslednje vreme i protiv njih se podižu sela smatrajući ih kao izdajnike Albanije koji stoje u službi Srba"... „Šiptarske mase u celini traže pripajanje Albaniji i postoji realna opasnost da te mase mobiliše reakcionarna šovinistička grupacija iz stare Albanije 'Bali Kombtar'. „Ugledni Šiptari", kaže Vukmanović, „odbijaju saradnju iz straha da se ne kompromituju pred šiptarskim masama zbog saradnje s narodnooslobodilačkim pokretom". Vukmanović usput dodaje da je „Jedan oficir Albanac koji je bio pristao (na saradnju - B.P.) otrovan je, a svi drugi koji su se izjašnjavali za saradnju sa Srbima pohapšeni su i internirani". '

Albanske partizanske jedinice imale su izvestan propagandno-politički značaj, ali nisu mogle masovnije podići Albance na narodnooslobodilačku borbu. Teško je bilo organizovati i skupove narodnooslobodilačkog pokreta na kojima bi se stvorili zajednički politički organi za čitavo Kosovo i Metohiju. Ideja o sazivanju šire konferencije radi konstituisanja Narodnooslobodilačkog odbora za čitavo Kosovo i „Dukadžin" datira nekoliko meseci pre sazivanja konferencije u Bujanu. Tito je septembra 1943. pisao Ivanu Milutinoviću da bi bilo „potrebno da vi što prije pristupite u Crnoj Gori, Boki, Sandžaku i Metohiji pripremanju konferencija Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja za te krajeve i to po mogućnosti odozdo, demokratskim putem, tajnim biranjem po srezovima. Svaki srez bi trebalo da pošalje u Vijeće jednog vijećnika i njegovog zamjenika. Kod izbora treba da učestvuje i naša vojska i omladina, naročito ona koja je u vojsci bez razlike na starost (ali nemoj zaboraviti na žene). To bi Vijeće trebalo što prije da se sastane i da izabere svoje predstavnike za Antifašističko vijeće Jugoslavije koje će takođe skoro da se sastane, radi pojačavanja i obuhvatanja Izvršnog odbora, iz koga je ispalo nekoliko članova koji su poginuli". ' Na sednici CK KPJ 16-18. oktobra 1943, održanoj u Jajcu, bilo je reči o ubrzanju priprema za stvaranje veća za Srbiju, Crnu Goru i oblasnih

⁶⁸⁾ Direktiva S. Vukmanovića Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju, 25. jul 1943 - ACKSKJ, Fond CK KPJ, Reg. br. 5187.

⁶⁹⁾ Izveštaj S. Vukmanovića CK KPJ o stanju na Kosmetu, Makedoniji, Albaniji, 8. avgust 1943 - Zbornik NOR, tom II, knj. 10, 143-165.

⁷⁰⁾ Z. Lakić, ZAVNO Crne Gore i Boke, Titograd, 1963, 15-16.

narodnooslobodilačkih odbora za Vojvodinu, Sandžak i istočnu Bosnu, ali ne i za Kosovo i Metohiju.⁷¹⁾ Savetovanje partijskog rukovodstva Kosmeta novembra 1943. razmatralo je sazivanje konferencije na kojoj bi uzeli učešće predstavnici sva tri naroda i svih struja i „staleža”. Kao što se vidi govorilo se o predstavljanju svih nacionalnih grupa stanovništva i demokratskoj širini skupa. Sazivanje konferencije ubrzavali su naročito Fadilj Hodža i Ismet Šaćiri, ne vodeći međutim računa o srazmernom nacionalnom predstavništvu delegata. Tako Šaćiri piše Hodži da su ljudi za konferenciju pripremani na brzinu.⁷²⁾ Očigledno je da se nastojalo da se AVNOJ i Jugoslavija stave pred svršen čin. Bujanska rezolucija, sa usvojenim separatističkim stavom, bila je faktički protest na odluku AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu koja nije pomenula Šiptare (Albance), ako izuzmemo opštu formulaciju da će nacionalnim manjinama, pod koje su se i oni podvodili, biti garantovana sva prava. Da je postojalo nezadovoljstvo zbog toga što AVNOJ u Jajcu nije pomenio „Šiftare”, vidi se iz depeše Mitra Bakića CK KPJ od 31. decembra 1943. godine. Komesar Drugog udarnog korpusa javljao je da postoji negodovanje šiptarskih prvaka zato što zasedanje AVNOJ-a i Deklaracija AVNOJ-a nisu pomenuli „šiftarski narod”, što Tito nije dao jasan stav prema „Šiftarima” i što se CK KPJ ne obraća albanskom stanovništvu. Pokrajinski komitet tražio je da se na neki način pomenu „Šiftari”.⁷³⁾

Pritisak za priključenje Kosmeta Albaniji poticao je i od CK KP Albanije u jesen 1943. godine. Albanski komunisti, iako su se čuvali od otvorenog iznošenja zahteva, gledali su na priključenje Kosmeta Albaniji kao na vid ostvarenja prava naroda na samoopredeljenje. Komunisti u Albaniji potpadali su pod uticaj velikoalbanskih snaga na drugoj strani, koje su na pitanju Velike Albanije mobilisale pristalice za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta Albanije i Kosmeta.

Nasuprot albanskim komunistima i reakciji, predstavnici CK KPJ bili su protiv pokretanja pitanja granica između Jugoslavije i Albanije u toku rata. Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ, javljao je Oblasnom komitetu KPJ za Kosmet 2. oktobra 1943. da oni već sada potpadaju pod uticaj „velikoalbanske klike” u pogledu budućih granica između Jugoslavije i „Šipnije”. Kritičke pri-

⁷¹⁾ Zaključeno je, između ostalog, da se u sastav AVNOJ-a izaberu članovi CK koji još nisu bili u njemu, i da se (pod 4) ubrza stvaranje „Vijeća za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, kao i oblasnih NOO za Vojvodinu, Sandžak i istočnu Bosnu”. - ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1943.

⁷²⁾ Pripreme za prvu konferenciju narodnooslobodilačkog odbora za Kosmet (koju Tito pominje septembra, a Politburo CK KPJ oktobra 1943. godine) trajale su tri meseca. Praticale su u znaku „teških prilika” i sa „dosta žurbe”, odudarajući od zaključaka novembarskog partijskog savetovanja - R. Rajovića, n.d., 204-5.

⁷³⁾ Štab Drugog korpusa NOVJ izvestio je 31. decembra 1943: „1. Osjeća se negodovanje kod pojedinih šiptarskih prvaka, zašto sadašnje zasjedanje AVNOJ-a i Deklaracija nije dotakla šiftarski narod u Jugoslaviji. 2. Zašto Tito kao predsednik, u izjavi i proglasu nije dao jasan stav prema Šiftarima. 2. Zašto se CK Partije ne obraća Šiftarima. PK traži da se Šiftari na neki način pomenu.” - ACKSKJ, Fond CK KPJ, K-27, 31. decembar 1943.

medbe Vukmanovića odnosile su se i na postavljanje NOVJ „na ravnu nogu” sa NOV Šipnije. Kritika je u stvari išla protiv tretiranja „vojske Kosova i Metohije” kao neke vojske koja je saveznik NOVJ i „Šipnije”. Iako je stav rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije bio drugačiji, kosovsko rukovodstvo je, u stvari, zauzimalo „velikošiptarsku liniju”. Iz nekih naknadnih sećanja Fadilja Hodže proizilazi da su Albanci živeli u uverenju da će se, ako pobedi revolucija u Albaniji, Kosovo i Metohija, na bazi samoopredeljenja, naći u okviru Albanije. Miladin Popović nalazio je analogiju između Istre i Slovenačkog primorja i Kosova i Metohije, iako se radilo o pojavama koje se nisu mogle upoređivati.⁷⁴ Krajevi koje je Italija pripojila posle 1918. godine bili su posle italijanske kapitulacije zahvaćeni vatrom ustanka, što nije bio slučaj sa Kosovom i Metohijom. Pitanje granica između Jugoslavije i Albanije bilo je regulisano međudržavnim ugovorom iz 1926. godine. Kosovo i Metohija nisu bili naseljeni samo Šiptarima (Albancima), već i Srbima i Crnogorcima, koji su za razliku od Albanaca masovno učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi. Slovenci i Hrvati pod Italijom bili su deo slovenačkog i hrvatskog naroda, koji su posle prvog svetskog rata nasilno otrgnuti od Kraljevine SHS, odnosno od svojih nacionalnih matica, Slovenije i Hrvatske, za razliku od Albanaca na Kosmetu koji su ušli u sastav Srbije pre nego što je i obrazovana Albanija kao samostalna država.

Iz raščlanjivanja stava CK KPJ, u stvari Politbiroa, od 2. decembra 1943. godine, proizilazi da svaka „nacija” ima pravo na samoopredeljenje, uključivši i otcepljenje. Šiptari (Albanci) u Jugoslaviji nisu smatrani nacijom već nacionalnom manjinom. Pominjanje prava Albanaca da se opredele kada hoće i kako žele znači da je reč o opredeljivanju u okviru Jugoslavije. Istovremeno se osporavalo izneto stanovište Miladina Popovića. U novoj Jugoslaviji, kako stoji, neće biti mesta za ugnjetavanje „ni albanske manjine”.⁷⁵

Stav protiv razgraničenja sa Albanijom nalazi se u Titovom pismu Svetozaru Vukmanoviću Tempu od 6. decembra 1943. godine. „Parola o prisajedinjavanju Kosova i Metohije Albaniji danas, koju predlaže Miladin, kao i stav o Komandi albanskog Glavnog štaba nad Metohijom, ustvari bi išla na ruku svim neprijateljima narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji i svim reakcionarnim i fašističkim klikama, koje idu za tim da od demokratskog pokreta naroda Jugoslavije otržu parče po parče i ističu u prvi plan ne pitanje borbe protiv okupatora, nego razgraničenja, nacionalne suprotnosti itd. U tom smislu smo pisali i

⁷⁴) U pismu CK KPJ CK KP Albanije od 25. oktobra 1943. kaže se: „iz pisma druga Tita vidite kakav je i njegov stav po pitanju ovoga dijela Albanije koji je pripao Jugoslaviji i kakav stav trebate imati prema tom dijelu Albanaca. Ponovo vam naglašavam da ne smijete dozvoliti da vi zauzmete stav kao što ga zauzima reakcionarna albanska buržoazija, naime, *da se taj dio još sada ima priključiti Albaniji* (podvukao - B.P.), već da putem borbe i to zajedničke trebamo osloboditi te krajeve od okupatora i ovih domaćih izdajnika, a *docnije će se narodi izjasniti što hoće i kuda hoće*” (podvukao - B.P.). - R. Rajović, n.d., 427.

⁷⁵) ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1943/378.

drugu Miladinu i CK-u Albanije. Mislim da nije potrebno naglašavati kako bi se to pitanje sutra postavilo ako sutra Albanija zaista bude ostvarena kao demokratska antiimperijalistička državna tvorevina.. „⁷⁶⁾

Problem, očigledno, još nije bio zreo za rešavanje u toku rata. Pitanje promene granica bilo je i međunarodno pitanje, problem koji je i te kako tangirao Srbiju, te pitanje koje se nije smelo rešiti suprotno interesima Jugoslavije. Pominjanje sutrašnjeg rešenja uveliko je zavisilo od balkanske federacije i njenog ostvarenja isključivo pod uticajem Jugoslavije, i na pluralističkom nacionalnom principu koji je sankcionisao AVNOJ na svom drugom zasjedanju. Za to međutim nisu bile sazrele okolnosti ni u toku rata niti posle rata. Tito je davao Kosovo Albaniji, ali pod uslovom ulaska Albanije kao „antiimperijalističke državne tvorevine“ u jugoslovensku federaciju.

Odluka AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu ne spominje Kosovo i Metohiju, a o Kosmetu kao autonomiji nema pomena ni u projektima Deklaracije o osnovnim pravima nacija i građana DFJ, na kojoj je radio Moša Pijade u proleće 1944. godine.⁷⁷⁾

Delegate konferencije u Bujanu sazvaio je Glavni štab Kosmeta. Od 61 pozvanih delegata stiglo je 49, ali su se dva delegata vodila kao da su prisutna (Ali Sukrija i Milan Zečar), jer su se unapred saglasili sa odlukama koje konferencija bude donela. Po nacionalnoj strukturi na Bujanskoj konferenciji uzeli su učešće 43 Albanca, 1 Musliman i 7 Srba i Crnogoraca. Deset delegata koji su punopravno odlučivali bili su albanski državljani, dok je jedan delegat bio iz Crne Gore (Plava), čime se na posredan način manifestovala i navodna volja Albanaca iz druge federalne jedinice (Crne Gore). Oni su postali i članovi Oblasnog NOO, a dva delegata albanske nacionalnosti čak su ušla i u Predsedništvo odbora.⁷⁸⁾

Konferencija je održana u Bujanu, u Đakovačkoj Malesiji na albanskoj teritoriji, gde je rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta imalo bazu, 31. decembra 1943 - 1. i 2. januara 1944. godine.

Bitna tačka Rezolucije usvojene u Bujanu protivurečila je Odluci drugog zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, dovodeći u pitanje teritorijalni integritet Jugoslavije. Rezolucijom je prevazilaženo pravo naroda na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje. Njome se takođe vređalo pravo na suverenost naroda Jugoslavije, proklamovano u Jajcu, u datom slučaju Srba i Crnogoraca koji su živeli na Kosovu i Metohiji. „Kosovo i Metohija“, stoji u Rezoluciji, „je kraj koji je naseljen najvećim delom šiptarskim narodom, a koji kao i uvek tako i danas - želi da se ujedini sa Šipnijom. Prema tome osećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario svoje težnje. Jedini put da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba sa ostalim

⁷⁶⁾ J. B. Tito, Sabrana djela, tom 18, (priredio D. Brajušković), 19.

⁷⁷⁾ ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, Reg. br. 72 i br. 76.

⁷⁸⁾ R. Rajović, n.d., 206.

narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu. Jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredeljenje do otepljenja. Garancija za ovo jeste Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije kao i NOV Šipnije sa kojom je usko povezana. Pored ovoga, za ovo su garancija naši veliki saveznici: Sovjetski Savez, Velika Britanija i Amerika (Atlantska povelja, Moskovska i Teheranska konferencija)". Ova ideja našla je mesto i u Proglasu Bujanske konferencije („Narodi Kosova i Metohije”).⁷⁹

Ovaj stav Bujanske konferencije tipičan je antijugoslovenski akt. On je u sukobu sa politikom KPJ od prvog dana narodnooslobodilačke borbe i njenom suštinom u nacionalnom pitanju izraženom u Odluci drugog zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu. Delegati na Bujanskoj konferenciji znali su za odluke drugog zasjedanja AVNOJ-a, iz kojih nisu mogli izvući navedeni separatistički stav, već naprotiv. Iz toga proizilazi da su oni išli protiv tih odluka u odnosu na Kosovo i Metohiju. Rukovodstvo nove Jugoslavije stavljeno je pred politiku svršenog čina. Jedno je promena granica kao državni akt, međunarodna sankcija, volja dve države, a sasvim drugo borbena saradnja dva pokreta antifašističkog karaktera. Albanci, delegati na Bujanskoj konferenciji, prilazili su pitanju sa albanskog a ne jugoslovenskog stanovišta. Želja delegata Bujanske konferencije da se Albanci ujedine sa „Šipnijom” mogao je biti akt „patriotizma”, gledano prema Albaniji a ne prema Jugoslaviji.

Konferencija je održana na teritoriji Albanije, a ne Jugoslavije. Saradnja narodnooslobodilačkih pokreta Jugoslavije i Albanije nije opravdanje za izbor mesta održavanja konferencije. Prigovori koji se ponekad čuju da su se u toku narodnooslobodilačke borbe značajne državno-pravne manifestacije održavale na tlu druge, susedne federalne jedinice (ASNOM, na primer), nisu adekvatni za komparaciju, jer se u datom slučaju ipak radilo o dve države sa stanovišta međunarodnog prava. Tim pre što se za mesto konferencije, ako nije bilo slobodne teritorije na tlu Kosova i Metohije, mogla održati na tlu susedne Makedonije, gde se nalazila Makedonsko-kosovska brigada. Prigovor u pomenutom slučaju je neodrživ, s obzirom na jedinstvo i nedeljivost narodnooslobodilačke borbe, jer se radi o jedinstvenoj revoluciji, jedinstvenoj rukovodećoj snazi - KPJ, NOVJ, celovitoj jugoslovenskoj teritoriji, otvorenoj federativnoj strukturi nove Jugoslavije čije interne granice nisu nepremostive u uslovima promenljivih vojnih dejstava pogotovu ili nepovoljnog privremenog odnosa snaga u nekoj od federalnih jedinica. Realnost državnih rešenja u vreme kada su već konstituisani državni organi nove Jugoslavije i nove Albanije isključivala je internacionalističke prilaze karakteristične za saradnju partija, vojnih jedinica i pokreta.

⁷⁹) Narodni odbor AKMO 1943-1953; S. Aksić, Položaj autonomnih pokrajina u ustavnom sistemu SFRJ Jugoslavije, Beograd, 1967, 55-6.

Broj delegata koji su učestvovali u radu ove konferencije nije bio srazmeran nacionalnom sastavu stanovništva na Kosovu i Metohiji. Nije bio proporcionalan ni učešću Srba i Crnogoraca u narodnooslobodilačkoj borbi. Pa i sa stanovišta priprema, procedure i širih demokratskih i antifašističkih merila, konferencija u Bujanu nije bila pripremljena u skladu sa stavom rukovodstva nove Jugoslavije, prakse narodnooslobodilačkog pokreta i antifašističkog raspoloženja Srba i Crnogoraca na Kosmetu. Nije sporno da u Bujanu nisu bila predstavljena sva područja Kosova i Metohije. Jedinice NOVJ koje su se borile van oblasti nisu birale delegate za konferenciju. Jedna petina delegata koji su odlučivali punopravno nisu predstavljali državljane Jugoslavije. Širi krugovi narodnooslobodilačkog pokreta nisu bili obavešteni i pripremljeni o čemu će se raspravljati i odlučivati. Po onovremenim popisima Srbi i Crnogorci činili su preko jedne trećine stanovništva Kosova. Konferenciju su, osim toga, pripremali komunisti koji su bili u emigraciji u Albaniji do 1941. godine. Danas je poznato da su oni bili organizaciono vezani i za komunističku partiju Albanije. Komunisti su na Kosovu i Metohiji imali više nesporedazuma sa ovom grupom komunista (pre svega, Fadiljom Hodžom, Džavidom Nimanijem, Ismetom Šaćirijem, Dževdet Dodom i drugima), jer su nastojali da se izbaci jugoslovenska oznaka iz naziva KPJ i da se slavi „Dan albanske zastave“ kao praznik susednog naroda. Komunisti iz Albanije bili su kritikovani i zbog zahteva za većim učešćem Albanaca u vojno-političkim strukturama narodnooslobodilačkog pokreta.

Skup u Đakovičkoj Malesiji praktično nije vodio računa o drugim nacionalnim individualitetima na Kosovu i Metohiji, koje je narodnooslobodilački pokret priznavao, o Srbima i Crnogorcima (koji se oštro ne razdvajaju od Srba), dok ostale kategorije stanovništva (Turci, Muslimani, Cigani - Romi) nisu ni pominjani, jer su za Albance predstavljali zanemarljive etno-konfesionalne grupe, kao i za narodnooslobodilački pokret, koji celokupni odnos svodi na Srbe i Albance kao suprotstavljene strane i glavne činioce kosovske stvarnosti i budućnosti.

Ima albanskih istoričara koji smatraju da je održavanje konferencije u Bujanu, na albanskoj teritoriji potpuno zanemarljivo ne samo zbog internacionalističkog stava komunista i bliske saradnje jugoslovenskog i albanskog narodnooslobodilačkog pokreta već i zbog analogije iz istorije KPJ, pri čemu se pominje održavanje partijskih kongresa i konferencija KPJ u inostranstvu (Beču, Drezdenu itd.). No, pravilo upoređivanja zahteva iste jedinice mere koje u pomenutom slučaju ne postoje. U slučaju KPJ pre rata radi se o ilegalnoj partiji, van zakona, a ne rukovodećoj snazi narodnooslobodilačkog pokreta i stvarnom nukleusu političkog sistema u stvaranju; reč je o partiji koja je izložena progonima; praksa Kominterne uvažavala je sličnu aktivnost u inostranstvu i za ostale partije - sekcije Kominterne i njena rukovodstva koja su bila zabranjena u zemlji, nalazila se u Moskvi ili su njihovi rukovodeći kadrovi radili u telima Kominterne. Još veći je apsurd upoređivati akt

u Bujanu, prihvaćen na albanskoj teritoriji, sa radom i delatnošću srpske vlade na čelu s Nikolom Pašićem na Krfu u emigraciji, jer se radi o vladi koja se povukla sa vojskom iz svoje zemlje nastavljajući rat sa saveznicima na Solunskom frontu, a na drugoj strani sarađujući sa Jugoslovenskim odborom u emigraciji na ostvarenju jugoslovenskog programa definisanog u Nišu decembra 1914. godine.

U pamfletima Enver Hodže, napisanim post festum, Bujanska konferencija je akt donet od strane legitimnih predstavnika Kosmeta. Za njega je Bujanska rezolucija sa svojom separatističkom odredbom bila plebiscit albanskog naroda u ovoj oblasti.

Bujansku rezoluciju u spornom delu praktično je ukinuo Politbiro CK KPJ. S obzirom na monopolnu političku ulogu ovog operativnog tela protiv nje nije bilo priziva. Ona se morala sprovesti. Formalnog je karaktera prigovor da je odluku ove manljive konferencije trebalo ukinuti od strane organa koji ju je doneo, ili AVNOJ-a kao najvišeg organa jugoslovenske federacije. Sto se tiče AVNOJ-a, poznato je da nije bilo mogućnosti da se u procesu borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, zapravo za legalizaciju revolucionarnih promena AVNOJ, saziva na redovno ili vanredno zasedanje. Uostalom, tada to pitanje nije dramatizovano, niti je imalo rang bitnog pitanja da bi se zbog njega AVNOJ sazivao. Našoj tezi da je Politbiro CK KPJ poništio separatističku odredbu Bujanske rezolucije ne protivureči činjenica da u pismu Politbiroa CK KPJ iz marta 1944. godine ima protivurečnosti (hvali se Proglas, a kritikuje Rezolucija, iako su ona i Proglas sadržavali odredbu o ujedinjenju sa Sipnijom). Te protivurečnosti mogu se razumeti kao izraz udaljenosti jugoslovenskog partijskog rukovodstva od Kosmeta, nerazumevanja svih strana problema, nedostatka potpunog uvida u događaje od strane potpisnika Pisma (Milovan Đilas), ali je bitno da je u pitanju načelna negacija separatizma u skladu sa dotadašnjim fundamentalnim načelima narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno nove Jugoslavije. Suštinsko mesto ovog Pisma ne može se tumačiti suprotno Odluci AVNOJ-a. „Trebalo, pre svega, da shvatite i najšire popularišete odluke AVNOJ-a (Antifašističkog veća narodnog oslobođenja). U čemu je suština i smisao ovih odluka? U tome da te odluke obezbeđuju ravnopravnost svim narodima, da one omogućuju pravo na samoopredeljenje. One su uperene protiv svih hegemonista koji hoće da stvaraju razne 'velikonacionalne' države (velikosrba, velikohrvata, velikoalbanaca itd.)".⁸⁰⁾ Ne verujemo da se ovaj stav može, pa ma koliko god se ko natezao, tumačiti suprotno tački 4 Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu koji garantuje prava nacionalnih manjina. Pod pravom na samoopredeljenje i dalje se misli na pravo na samoopredeljenje naroda, a Albanci na Kosovu se tako u Jajcu ne kvalifikuju. Protezanje ovog stava na njih znači tek da oni imaju pravo izbora kojoj će federalnoj jedinici u okviru Jugoslavije pripasti. Nad ključnim mestima iz Odluke AVNOJ-a i osnovnog stava iz ovog Pisma

⁸⁰⁾ ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1944/117.

blede ostale kontroverzne postavke u pismu - direktivi, pa i one u Proglasu Bujanske konferencije.

U pismu se, takođe, kaže da pravo na ravnopravnost narodi mogu da steknu „samo borbom i u borbi protiv imperijalizma, konkretno - protiv nemačkog imperijalizma”; „... zato svako postavljanje pitanja razgraničenja u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugog”; „... dalje, treba voditi računa o tome da je oslobodilački pokret danas najjači u Jugoslaviji i da susedni mali narodi (kao npr. Albanci) mogu da se, relativno lako, oslobode u naslonu na narode Jugoslavije, u bratstvu s njima, koji sa svoje strane, neće ugnjetavati druge narode i osvajati tuđe zemlje”; „danas bi dakle, bilo iz osnova pogrešno postavljati ili rešavati ma kakva sporna pitanja”.⁸¹⁾ Pod „susednim malim narodima” Politbiro CK KPJ ima u vidu Albance u okvirima Albanije do aprila 1939, jer se valjda ne može reći da rukovodstvo KPJ prihvata koncept kvislinške „velike Albanije”, koju verbalno odbacuje i rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Albanije. Kažemo „verbalno”, jer albansko rukovodstvo negira snage koje nose ideje, ali ne i samu ideju, iako je otvoreno ne iznosi. Čak i sa propagandističkog gledišta, a u cilju rasplamsavanja narodnooslobodilačke borbe, za KPJ je velikoalbanska ideja bila neprihvatljiva. Stav KPJ o okupatorsko-kvislinškim tvorevinama bio je poznat. Kosovo je, osim toga, bilo i područje naseljeno slovenskim življem (Srbima i Crnogorcima).

Negativan odnos Politbiroa CK KPJ prema bujanskoj Rezoluciji vidi se i u svođenju „oblasnog NOO-a” na samoinicijativni organ, „samo organ političkog jedinstva masa”, kome se ne sme davati karakter organa vlasti, jer na Kosovu i Metohiji ne postoji slobodna teritorija. U Bujanu je obrazovan Narodnooslobodilački odbor za Kosovo i Metohiju, iako se u suštini radilo o Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru. Politbiro CK KPJ bio je izričit da na Kosmetu ne treba stvarati „Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja”.⁸²⁾

Odnos partijskog rukovodstva Jugoslavije prema bujanskom skupu može se videti i iz faktičkog storniranja partijskog savetovanja koje je prethodilo konferenciji: ne treba, kaže se, stvarati Pokrajinski komitet, jer Kosmet („vaš kraj”) nije „posebna kompaktna oblast”; „CK KPJ” je poništio i odluku savetovanja partijskog rukovodstva Kosmeta iz novembra 1943. da se Metohija nazove „Dukadžin”, jer se pod njim podrazumevaju i krajevi koji prelaze preko bivše jugoslovenske granice. Kosovskom rukovodstvu naređivalo se da mora izbegavati nesporazume zbog „raznih razgraničenja”.⁸³⁾

⁸³⁾ Naziv „Dukadžin” (za Metohiju) je predviđen Rezolucijom usvojenom na Šesjtom oblasnom partijskom savetovanju, održanom od 3-5. novembra 1945. na Sari. Dukadžin je pojam širi od Metohije, starog srpskog srednjevekovnog naziva za ovu oblast, obuhvatajući prostor u severnoj Albaniji, oko gornjeg Drima, istočno od Skadra. Na staru srpsku oblast praktično je primenjen naziv oblasti susedne Albanije.

Položaj Sandžaka - autonomija ili privremeno ratno rešenje

Narodnooslobodilačka borba u Sandžaku započela je u znaku negacije deobe oblasti, njene parcelizacije, izazivanja razdora i nacionalno-verskih surevnjivosti, diskriminacije i pogroma jedne grupe stanovništva nad drugom. Program narodnooslobodilačkog pokreta predstavljao je, zapravo antitezu cepanja oblasti, stvaranju zakrvljenih nacionalnih i verskih frontova i politici kolaboracije. Zalaganje KPJ za integralnost Sandžaka izražava se veoma rano u vojno-političkoj institucionalizaciji narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžaku. Već u jesen 1941. KPJ u Sandžaku dobija status samostalne partijske organizacije. Oblasni komitet KPJ za Sandžak formiran je već u leto 1939. godine na Sedmoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji Crne Gore, Boke i Sandžaka, ali kao deo partijske organizacije Crne Gore, a njegove kompetencije vršilo je mesno partijsko rukovodstvo za srez Bijelo Polje, jer u Sandžaku nije bilo razvijenijeg partijskog života niti organizacija KPJ. Novi Oblasni komitet KPJ za Sandžak dolazi oktobra 1941. u direktni organizacioni odnos sa CK KPJ, u stvari s njegovim ratnim Politbiroom, kojem upućuje izveštaje o svom radu i od njega dobija instrukcije, tako da se praktično ranija veza sa PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak gubi. Po formiranju Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak osniva se i Štab partizanskih odreda za oblast, koji se uskoro pretvara u Glavni štab NOP odreda za Sandžak, čime se regionalna politička institucionalizacija dopunjuje i vojnom.

Po etno-konfesionalnom merilu Srbi su činili više od polovine stanovništva. Sandžačka teritorija bila je podeljena na osam srezova: pribojski, novovaroški (zlatarski), prijepoljski (mileševski), sjenički, novopazarski (deževski), tutinski (štavički), pljevaljski i bjelopoljski. Ova teritorija je bila nešto uža od Novopazarskog sandžaka kao upravne jedinice u periodu otomanske vlasti, zahvatajući deo Polimlja, predeo oko gornjeg Ibra, Stari Kolašin i deo Kosova sa Kosovskom Mitrovićkom)

Uobličavanje Sandžaka kao jedinstvene političke, vojne i ekonomske oblasti u toku narodnooslobodilačke borbe dobilo je poseban naglasak stvaranjem ZAVNO Sandžaka, uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a. Realnu podlogu ovom činu davala je oslobođena teritorija Sandžaka u jesen 1943. i razvijena mreža NOO na ovoj teritoriji. Skupštine sreskih narodnooslobodilačkih odbora u pet srezova Sandžaka izabrale su 250 delegata za osnivačku skupštinu ZAVNO Sandžaka, koji se konstituisao 20. novembra 1943. godine u Pljevljima. Iz osnivačke rezolucije ZAVNO Sandžaka proizilazi da je ovo telo osnovano u duhu zaključaka AVNOJ-a o osnivanju zemaljskih veća, a na drugoj strani da je njegova osnovna funkcija okupljanje svih snaga

⁸⁴) D. Petrović, Konstituisanje federalne Srbije, Beograd, 1988, 101-2.

za narodnooslobodilačku borbu i brzo rešavanje poslova koje je narodnooslobodilački rat postavljao pred narod Sandžaka.⁸⁵⁾

Rezolucija osnivačke skupštine kvalifikuje ZAVNO kao najviše političko telo i predstavništvo naroda Sandžaka. ZAVNO Sandžaka konstituiše se neposredno pred Drugo zasедanje AVNOJ-a, a prilikom njegovog osnivanja i kasnije ukidanja naglašava da je stvoren zbog ratnih potreba. Analogno AVNOJ-u, stvorenom na bihačkoj skupštini, ZAVNO vrši političke funkcije, ali preko svog Izvršnog odbora deluje i kao organ vlasti i faktor koordinacije rada NOO. Da se ZAVNO Sandžaka tretira i kao organ vlasti vidi se i po tome što se ono u Odluci AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu navodi među osnovnim organima vlasti pojedinih naroda Jugoslavije. U Odluci Drugog zasédanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, pod tačkom 3. je stajalo da osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička veća narodnog oslobođenja, s tim što se za Srbiju kao takav organ pominjao Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, iako on praktično nije funkcionisao od decembra 1941. godine. Kao takav organ za Sandžak navodi se Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNO). Iz Predloga Moše Pijade Predsedništvu AVNOJ-a, od 31. marta 1944, vidi se da je partizanski zakonodavac, istina bez ovlašćenja za odlučivanje koja su se sticala kod Tita i Edvarda Kardelja, predlagao da se ZAVNO Sandžaka nazove Oblasnim odborom i da se obrazuju najpotrebniji odseci pri Izvršnom odboru do rešenja položaja Sandžaka posle konačnog oslobođenja.⁸⁶⁾ U Deklaraciji o osnovnim pravima nacija i građana DFJ Pijade govori o DFJ kao o „jednoj državnoj celini“, a među nacionalnim državama te celine pominje Srbiju, Vojvodinu i Sandžak, Hrvatsku, Slovenačku, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Crnu Goru, isključujući svaku mogućnost prevlasti ili privilegija ili majorizacije jednog naroda na račun drugoga, ili jedne federalne države na račun druge. Iz stilizacije „Vojvodina i Sandžak“ jasno se vidi da ove dve oblasti Pijade računa u srpsku nacionalnu državu.⁸⁷⁾

Odluka AVNOJ-a o federaciji u odnosu na Sandžak ipak nije uklonila postojeće nedoumice o budućem položaju Sandžaka u federativnoj Jugoslaviji, koje se izražavaju u pitanju da li će Sandžak dobiti autonomiju u okviru jedne od graničnih federalnih jedinica, pripasti u celini Crnoj Gori ili Srbiji, ili između njih biti podeljen.

⁸⁵⁾ „Radi mobilisanja i okupljanja svih narodnih snaga i ujedinjenja svih napora naroda Sandžaka, kao i radi uspešnog i brzog rešavanja svih pitanja i zadataka koje pred narod Sandžaka postavlja narodnooslobodilačka borba...“. Isticalo se, takođe, da će Veće raditi na tome da se ne „povrati i ne povampiri Jugoslavija nacionalnog ugnjetavanja i narodnog bespravlja“. „Bratstvo i jedinstvo Srba i muslimana Sandžaka“ istaknuto je kao prvi uslov brze pobeđe i srećnije budućnosti Sandžaka“.

⁸⁶⁾ ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, Reg. br. 72.

⁸⁷⁾ Isto, Reg. br. 76. - Pod 1) govori se da DFJ (Demokratska Federativna Jugoslavija) obezbeđuje ravnopravnost svojih pet nacija, odnosno „nacionalnih država naroda Srbije, Vojvodine i Sandžaka ...“

Iz građe partijskog porekla vidi se, van sumnje, da status Sandžaka posle Drugog zasedanja AVNOJ-a nije bio sasvim jasan. O tome svedoče i reakcije odgovornih partijskih foruma Sandžaka, Crne Gore, i CK KPJ. Rekonstrukcija podataka pokazuje da neposredno po Drugom zasedanju AVNOJ-a, tačnije početkom januara 1944, Blažo Jovanović, sekretar PK KPJ za Crnu Goru i Boku, traži objašnjenje od CK KPJ o odnosu partijske organizacije Crne Gore prema partijskoj organizaciji Sandžaka. Preko Ivana Milutinovića PK je već bio upoznat da je partijska organizacija Sandžaka „samostalna“, s tim što je PK za Crnu Goru i Boku zadužen da joj pruži pomoć. Pitanje ovog odnosa specijalno je naglašavano posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, kada se u Crnoj Gori očekivalo proglašenje Crne Gore i Sandžaka za jednu „federativnu jedinicu“. Sekretar PK KPJ za Crnu Goru i Boku tim povodom ističe da bi obaveza partijske organizacije Crne Gore prema partijskoj organizaciji Sandžaka bila daleko veća ako bi ona spadala u crnogorsku nadležnost, „ma da mi na to ne pretendujemo“. ⁸⁸⁾ Početkom februara 1944. CK KPJ je o odnosu dveju partijskih organizacija odgovorio: „Neophodna je vaša hitna pomoć drugovima u Sandžaku bez obzira na definitivno rešenje toga pitanja, koje ćete dobiti u sledećem pismu“. ⁸⁹⁾ Kao što se vidi, reč je o „definitivnom rešenju toga pitanja“ posle Drugog zasedanja AVNOJ-a što znači da njegov položaj nije bio rešen u Jajcu ili bar nije bio preciziran do kraja ili javno saopšten.

Proglas (letak) Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i Boke o pripajanju Sandžaka Crnoj Gori izazvao je varnice i nezadovoljstvo rukovodećih organa narodnooslobodilačkog pokreta Sandžaka. Na ovakvo shvatanje budućeg položaja oblasti reagovao je Izvršni odbor ZAVNO Sandžaka. Oblasni komitet za Sandžak ocenio je ovaj letak kao prejudiciranje statusa oblasti i konstatovao da je došlo do negodovanja „pravoslavaca“, dok se u Muslimane uselio strah. ⁹⁰⁾ Zanimljivo je da je sekretar PK KPJ za Crnu Goru i Boku u pismu upućenom CK KPJ 1. januara 1944, pod tač. 5 izričito postavio pitanje: „Interesuju nas i odluke u pogledu stvaranja jednog zajedničkog Izvršnog odbora Antifašističkog vijeća za Crnu Goru i Sandžak, ukoliko su sazreli uslovi za to“. ⁹¹⁾

Na ovu reakciju organa narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžaku PK KPJ za Crnu Goru i Boku je u pismu CK KPJ od 1. februara 1944. istakao da je „federativna jedinica“ Crne Gore i Sandžaka „pogreška“. Ova „pogreška“ je, kaže se u tom pismu, svesno napravljena, jer je Izvršni odbor „naseo“ vestima Radio-Londona. PK smatra ovu „pogrešku“ kao svoju, jer je računao da je tako odlučeno u Jajcu na Drugom

⁸⁸⁾ Blažo Jovanović - CK KPJ od 1. januara 1944 - ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1944, K-22, Reg. br. 2.

⁸⁹⁾ A. Ranković - Štabu Drugog korpusa za B. Jovanovića, 8. februar 1944. - Isto.

⁹⁰⁾ Oblasni komitet KPJ za Sandžak - CK KPJ, 5. februar 1944 - Isto, Reg. br. 36.

⁹¹⁾ Kao pod 87.

zasedanju AVNOJ-a. Pismo se završavalo u tom smislu da je Pokrajinskom komitetu sada jasno da Crna Gora i Sandžak ne „spadaju“ u jednu federalnu jedinicu.⁹²⁾

Protiv proglasa Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i Boke o pripajanju Sandžaka Crnoj Gori izjasnio se i CK KPJ. Centralno partijsko rukovodstvo podvlači da se u odlukama AVNOJ-a ne govori o pripajanju Sandžaka Crnoj Gori, niti uopšte o pripajanju. CK KPJ osuđuje stav o pripajanju, iznet u pomenutom proglasu (letku) Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i Boke. CK KPJ je istovremeno naglašavao da AVNOJ i NKOJ danas ne vrše razgraničenja. U pismu CK KPJ kaže se da je AVNOJ u Jajcu doneo samo principijelne odluke. Što se tiče Sandžaka, CK KPJ je isticao da će oblast dobiti onakav položaj za kakav se budu izjasnili njeni slobodno izabrani predstavnici. Po shvatanju CK KPJ, za Sandžak će važiti isto ono što je maršal Tito pisao o Vojvodini u časopisu „Nova Jugoslavija“.⁹³⁾

Oblasni komitet KPJ za Sandžak se u martu 1944. godine vrlo deciderano izjasnio za zadržavanje Glavnog štaba Sandžaka i za viši stepen njegove samostalnosti u odnosu na štabove operativnih jedinica. Iz ovog izlazi da je bilo i suprotnih gledišta. Na to nas upućuje činjenica da je Oblasni komitet početkom februara 1944. raspolagao obaveštenjima, dobijenim preko Štaba Drugog korpusa, da je Vrhovni štab imao predlog (ne kaže se čiji) da se formira zajednički Glavni štab za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Po shvatanju Oblasnog komiteta, Glavni štab za Sandžak morao je da se zadrži u postojećoj strukturi oblasti, kao podesan vojni organ za koordinaciju štabova odreda i mobilizaciju na teritoriji Sandžaka. Oblasni komitet se u martu 1944. kritički osvrtao na podređeni odnos Glavnog štaba komandi Drugog korpusa, nalazeći da se ovaj pretvorio u „tranzitnu stanicu“ za prenošenje direktiva štaba korpusa jedinicama čiji su štabovi bili „pored Glavnog štaba“. S tim u vezi Oblasni komitet je branio gladište da je u Sandžaku neophodno vojno-političko telo koje bi na novooslobođenoj teritoriji ostavarivalo mobilizaciju i organizaciju vojske u Sandžaku, što nije u stanju da sprovodi štab novoformirane 37. divizije.

⁹²⁾ PK KPJ za Crnu Goru i Boku - CK KPJ, 1. februar 1944. - ACKSKJ, CK KPJ, 1944, Kut. 22.

⁹³⁾ „Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj oslobodilačke borbe i stvaranje federativne državne zajednice“, članak J. B. Tita objavljen u „Novoj Jugoslaviji“, br. 1, mart 1944. godine. - CK KPJ je 31. marta 1944. iz Drvara uputio pismo Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, u kome je pod 5 stajalo: „Iznenaduje nas da su drugovi u Crnoj Gori mogli dopustiti tako ozbiljnu grešku u tako osetljivoj stvari i proglasiti pripajanje Sandžaka Crnoj Gori. U odlukama AVNOJ-a o pripajanju nema ni slova. Mi ne samo da se s tim ne slažemo nego i osuđujemo takav nepromišljen korak. AVNOJ i Nacionalni komitet ne vrše danas razgraničenje, jer tome nije vreme. AVNOJ je doneo samo principijelne odluke. A što se tiče Sandžaka, on će imati onakav položaj za kakav se izjasne njegovi slobodno izabrani predstavnici. U tom pogledu za Sandžak važi isto ono što je drug Tito pisao o Vojvodini u prvom broju „Nove Jugoslavije“. - ACKSKJ, Fond CK KPJ, Reg. br. 1944/125.

⁹⁴⁾ Isto, Kut. 23. Reg. br. 90. 1944, Oblasni komitet KPJ za Sandžak - CK KPJ, 20. marta 1944.

Nesporazumi između rukovodstva Crne Gore i Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak oko statusa Sandžaka odražavali su se i na međusobne odnose. Vredno je pomena, u tom pogledu, pismo PK KPJ Crne Gore i Boke od 3. aprila 1944. godine CK KPJ u kome stoji da su članovi Izvršnog odbora ZAVNO Sandžaka, a donekle i sandžački komunisti, veoma osetljivi prema „Crnogorcima”. Oni su, kaže se, skloni da pogrešno tumače i opravdane postupke Štaba Drugog korpusa i ZAVNO Crne Gore i Boke. Čak i sitnije nepravilnosti, koje bi došle „sa ove strane”, u Sandžaku se dublje shvataju nego što za to ima osnova, ali, stoji u pismu, verujemo da će se to otkloniti.⁹⁵⁾

Prema CK KPJ odluka je trebalo da se preпусти volji slobodno izabranih predstavnika Sandžaka, slično onome što je Tito pisao za Vojvodinu, iako je u slučaju Vojvodine moglo biti samo opredeljivanje za Srbiju, dok je u slučaju Sandžaka - s obzirom na situaciju stvorenu posle balkanskih ratova - moglo doći do opredeljivanja između Srbije i Crne Gore.

Formiranje ZAVNO Sandžaka novembra 1943. na inicijativu AVNOJ-a formalno kao da upućuje da je predviđena neka vrsta federalne jedinice, jer se umesto oblasnog narodnooslobodilačkog odbora govori o zemaljskom antifašističkom veću. U Sandžaku su institucionalizovani na nivou oblasti vojni i politički organi, stvorena je mreža narodnooslobodilačkih odbora i vojnopozadinskih organa (komandi mesta i komandi područja). Ova formalna analogija je, međutim, neodrživa jer se ZAVNO Sandžaka nije nikada pretvorio u vrhovni organ vlasti ove oblasti, kao što je to bio slučaj sa zemaljskim organima vlasti drugih federalnih jedinica. Otuda se slična pretpostavka mora na samom početku odbaciti. Za to je nedostajao i nacionalni princip, od kojeg je odstupala samo BiH. Daleko je realnija pretpostavka koja govori u prilog konstituisanja Sandžaka kao autonomne jedinice, samostalne, vezane za AVNOJ, ili za federalnu jedinicu Srbiju ili Crnu Goru. Na to je mogla upućivati etnička i konfesionalna struktura stanovništva, sastavljena od Srba i Muslimana, koji nisu predstavljali nacionalitet, ali su nesumnjivo bili posebnost na bazi verskog razlikovanja, o kojoj se vodilo računa u ratu, naročito u proglasima. Kao da je na takvo rešenje upućivala bosansko-hercegovačka struktura stanovništva, ali na nižem autonomnom nivou za Sandžak. Za sandžačku celinu izjašnjavali su se i Muslimani i Srbi. Pa i iz izvora narodnooslobodilačkog porekla u Sandžaku, vojnih i političkih, kao da izvire ta težnja za autonomnim statusom. Međutim, autonomija nije imala tradicionalni i istorijski osnov u prošlosti. Pomenuto raspoloženje naročito je bilo jako kod muslimanskog stanovništva, dok je srpsko insistiralo na celini Sandžaka koji je tradicionalno gravitirao Srbiji. Za Srbe je Sandžak kao celina mogao biti samo u Srbiji, čime su istaknute protivtežne eventualnoj deobi između Srbije i Bosne, odnosno Srbije i Crne Gore.

⁹⁵⁾ Isto, Reg.br. 111. -Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku - CK KPJ, 3,1944.

Što se rat više bližio kraju, to je „cepanje“, „drobljenje“ Srbije uvođenjem više autonomnih jedinica u njen sastav moralo i „nosiocima“ ovih ideja u vrhu KPJ izgledati preterano u odnosu na Srbiju, tim pre što se šarenilo sa autonomnim jedinicama predviđalo samo za Srbiju, bez pariteta ili bar ustanovljivanja neke od takvih jedinica i u drugim federalnim jedinicama (Hrvatskoj, Makedoniji). Realno je prihvatiti - bez obzira na moguće zamisli, koje nisu pismeno fiksirane niti ikada posle rata od uticajnih učesnika obrazlagane - da je preovlađivala pragmatična komponenta vojno-političkih potreba u vidu privremenog rešenja, pogotovu što su odnosi između Muslimana i Srba bili uveliko zaoštreni. Na jednoj strani postojali su konfliktni odnosi između četnika i Muslimana zbog pokolja srpskog življa, na koje su četnici uzvraćali masovnim pokoljima Muslimana, uključujući decu, žene i starce, a na drugoj strani između narodnooslobodilačkog pokreta i muslimanskih kolaboracionističkih formacija. Sandžak kao posebna jedinica, bez definitivnih rešenja, mogao je doista uticati na prevazilaženje ovih sukoba, na razbijanje četničke i muslimanske kolaboracije i mobilizaciju svih snaga u Sandžaku za narodnooslobodilački pokret. ZAVNO Sandžaka će tek krajem rata nestati iz strukture jugoslovenske federacije, kao posebni političko-teritorijalni subjekt deobom između Srbije i Crne Gore. Završetak rata na tom području eliminisao je prvobitnu ideju o njegovom izdvajanju i posebnom konstituisanju. Da li je pojavu Veća Sandžaka određivao komunistički pragmatizam ratnih okolnosti, s isključivim merilom osvajanja vlasti, ili neke druge koncepcije rešavanja statusa Srbije, teško je reći pošto one nisu javno iznošene, niti pismeno zabeležene. Sve se rešavalo u vrhu Partije, bez širih elaboracija i konsultovanja, bez demokratskog postupka, kao što pokazuje i poslednji čin deobe Sandžaka između dve federalne jedinice, nezavisno od mišljenja u narodu i njegovom regionalnom rukovodstvu.